

Nliivuru na Soophacuwa sa Mulaponi Elomwe

Ekalasi ya Neexexe

4

REPÚBLICA DE MOÇAMBIQUE
MINISTÉRIO DA EDUCAÇÃO E
DESENVOLVIMENTO HUMANO

USAID
DO POVO AMERICANO

A produção deste livro tornou-se possível graças ao apoio do povo Americano através da Agência dos Estados Unidos para o Desenvolvimento Internacional (USAID). O conteúdo desta publicação é da total responsabilidade do Ministério da Educação e Desenvolvimento Humano da República de Moçambique.

FICHA TÉCNICA

Título:

Nliivuru na Soophacuwa ni sa Mulaponi- Ekalasi ya Neexexe

Língua:

Elomwe

Coordenação Editorial :

MINEDH:

Iismael Nheze, Telésfero de Jesus, Rafael Bernardo, Fabião Nhabique e Laquene Laisse

Vamos Ler!:

Samima Patel e Abdala Machude

Autores:

Agostinho A. Agostinho, Angelo Tivane, Adelino Mula, Angela Amado, Natalia Paunde e Juvencio Chipanga

Colaboradores:

Helena Bila e Sara Ferreira

Tradutores:

Best Vali e Saurino Cartichiano

Assessoria metodológica e linguística:

Samima Patel e Carlos Manuel

Ilustração:

Cassamo Moiane

Maquetização:

Jorge Neves

Capa:

Cassamo Moiane e Omaia Panachande

Impressão:

Minerva Print

Tiragem:

???????

N.º do registo:

???????

Financiado por USAID

República de Moçambique

NIKUPA NA NIHUSERYO 1

EMUSI

Esumana 1	7
Emusi	7
Miteko sa achu a mweemusini – Mmawaani, soopuha ni makhovelelo	10
Esumana 2	14
Ophwanela ni owerya wa anamwane	14
Esumana 3	20
Okhweleya ni winkheliwa mweemusi	20
Esumana 4	24
Mphacuwo wa emusi aka	24
Mukawanyeyo xenyalooxiku wa emusi	26
Esumana 5 - MITEKO	27

NIKUPA NA NIHUSERYO 2

MUCECHE

Esumana 6	29
Makhalelo	29
Esumana 7	32
Ikuwo ni iphwaneliho	32
Mapokha ni mathatelo	35
Esumana 8	37
Wooneya wa makhovelelo	37
Miinelo ni mikucho	41
Esumana 9 - MITEKO	44

NIKUPA NA NIHUSERYO 3

ESIKHOLA

Esumana 10.....	47
Onaphwaneya esikhola	47
Opakeya wa esikhola yaka	49

Esumana 11.....	50
Ekaraafiku ya elukuluku ya weereya wa esikhola	50
Esumana 11- 13 MITEKO	52
Esumana 14.....	53
Makhalelo a musikholani	53
Esumana 15.....	58
Ocicimiha wa ohiyanahiyana	58
Omaliha ni murecele ohirivo mukhico.....	59
Esumana 16 - MITEKO	61

NIKUPA NA NIHUSERYO 4

ELAPO AHU

Esumana 17.....	63
Onaphwanyeyavo elapo ahu	63
Esumana 18.....	65
Okaweya wa miceche ya oMosampiki	65
Esumana 19.....	70
Mukhalelo wa echaya.....	70
Esumana 20 - MITEKO	73
Esumana 21.....	74
Ekilima	74
Esumana 22.....	77
Mihice ni machaca.....	77
Esumana 23.....	81
Matakhwa ni axinama	81
Esumana 24.....	85
Achweene	85
Mapuro erino ethale	86
Esumana 24 /25- MITEKO	88
Esumana 26	90
Miteko sookuliha sa achweene.....	90
Esumana 27.....	92
Omesa	92

Esumana 29.....	95
Epekuwaariya	95
Esumana 30 - MITEKO	97
Esumana 31.....	98
Osaya.....	98
Miteko wa Nakoso	100
Esumana 32.....	101
Makhalelo anokhala onanariha miceche	101
Mikukucha Saweecano	103
Esumana 33.....	105
Okhweleya wa saweeca	105
Esumana 34 - MITEKO	107
Esumana 35.....	108
Makhalelo awiikosooa muramphani.....	108
Esumana 36.....	111
MITEKO.....	113

NIKUPA NA NIHUSERYO 1

EMUSI

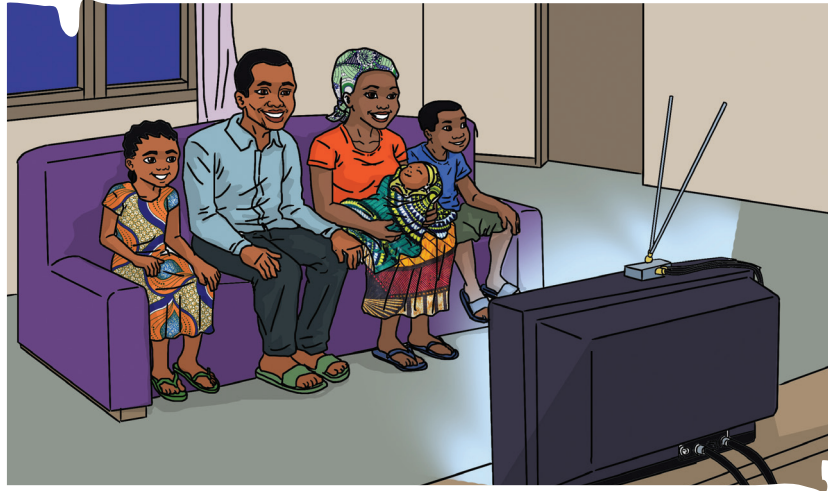
Nasikhola okhale oosuwela:

- Ohiyaniha makhalelo a emusi;
- Oloca okhweleya wa emusi;
- Oloca muteko wa achu a veemusini;
- Ocampula mukhalelo xeneyalooxika;
- Othariha okhweleya olapela soopuha saya;
- Othoona soophura sa wiinyoonyerya;
- Orepa maphacuwo a emusi awe muchu;
- Oloca sa ophwanela ni owerya;

Ovaryerye eruku ni oloce enooniheraaya

Ohuserye

Emusi

Emusitinihuuruna achu a wiiwanana mwa oyariwa munikhami nimoha, othelana naari ophuwa, oriwo omusi omoha.

Emusi eri ahima asitaata, asitiithi, apwiya, anaaya, asulwa, munamunna ni akina.

Achu ootheene a emusi emoha, aakhalano nsina na wuuka.
Ori mwemusini onahuseriwamo ikano soopacerya.

Ahima

Asitaata	Ari asitiithi wa asitiithi aka, asitiithi wa atiithi aka ni asitiithi wa amaayi aka.
Asitiithi	Miyo ni akhwaaka nookhalano asitiithi amoha.
Asipwiya	Ari akhwaaya wa asitiithi aka.
Asula	Anamwane a asipwiya aka ari asula wa asitiithi aka
Asimunna	Miyo, akhwaaka ni anaaya wa akhwaaya wa asitiithi aka, asipwiya, nri asimunna wa asitaata ahu.
ahima	Anaaya wa asipwiya aka ari ahima aka.

Ekwaaturu 1: achu a mweemusini

Ovaryerye waahusenrye

1. Emusi ti heeni?
2. Otakiherye mutheere mukateerunu awo ni ohuserye meerelo:

Achu ootheene a _____ emoha,
aakhalano _____ na
wuuka.

Ntaphulelo na nsuwelo

Nloko - mwacamano onaakumanyiha achu a emusi emoha.

Atosawu - woorola ophuwa; okhalihana wookhwela woohiphareeliwa wa muchu ntoko mwaninyu.

Ohuseryexa

Mahiyano a emusi

Aakhala mahiyano meeli a emusi: emusi yooholela ni emusi ya anamanloko.

Emusi yooholela enapakeya ni atiithi, amaayi ni anaaya.

Emusi ya anamanloko ti yeele enapakeya ni atiithi, apwiya, ahima, asulwa, mwamunna ni amusi akina.

Ti yookhweleya okhala veeri va emusi mwa wiiwanana, osivelana ni ocicimihana.

Eruku 1: Emusi yooholela

Eruku 2: emusi ya anamanloko

Ovaryerye waahusenrye

1. Ovaryerye iruku (emusi yooholela ni emusi ya ananloko) ni wakhule makoho sinacharela:

- Eruku ti ani enooniherya emusi yooholela?
- Emusi yooholela empakeya ni achu ti ani?
- Emusi ya anamanloko empakeya ni achu ti ani?
- Onakhala mwa emusi ti ani?
- Ocampule emusi awo.

2. Otakiherye ekwaaturu mukateerununi mwayo ni waakhwanihe malaka

Akwaawe asitiithi aka	ari _____ aka.
Asitiithi wa amaayi aka	ari _____ aka.
Anaaya a asaapwiya aka	ari _____ aka.

Ohuserye

Miteko sa achu a mweemusini – Mmawaani, soopuha ni makhovelelo

Emusi eri nihuuru noopacerya wa ananloko nnakhalaahumo, nto orino nlapelo nookhweleyaxa mweekumini wa muchu ti muchu; wona wi ti weeyiwo nnahuseraahumo ikano soopacerya mwa okhala wa muceche.

Mweemusini aakhalavo miloko soohiyana-hiyana, ni mahiku ootheene muchu ti muchu onnuukhuwa ni yoowo naari ni akina.

Noonihero na imusi meeli anooniherya nlapelo na ananmawaani.

Mweemusini Pawuleeni mchu mmoha ti awuuluvala ni orino makacamiho mwa wona. Mweemusini nenla, achu ootheene xaxa anamwane annasiveliwa ochekula ni asitaata ni waawoorola yaakhweleka weeca vaate.

Ntaphulelo na nsuwelo

Soochekihana – omwalaana, wooniherya, ohooxiha nthowa na mahianelo.

Mayinuwelo – nikhuuru na achu anaacamela iyaakha imoha.

Okhaani – elukuluku ya ekumi ni oyariwa mpakha iyaakha khumi na piili (12).

Epoliyomilite – ereca yookaweya enaphwanyeya wa ecurwa ya wa muthanani, etannyaka omaala wa ichu ni makhuuru mmisipheni.

Figura 3: Osivela no ikharari mweemusini

Okhweleya wa soopuha

Wa ahima, wa mapomkwe ni asitokweeni aapaka miteko sa nakoso wi yeemererihe okhala wa phaama ni olima echaya ni miteko mikina mwa a faapirika ni miteko sinceene

Anamwane anookupaari mweeparipari ni mahuseryo yayinuwaka, ekhalaka oopaka miteko sa nakoso, ni enavaha okhala waphama wa ahima naari amusi.

Eruku 4: Mwaana arepaka muteko wa owaani

Ekaaratha ya okhala mweelaponi

Asitokotoko, naalocaka asipaapa tarino waakhapelelela ni waakhaviherya asitokotoko ni anamwane. Atokotoko anavaha okhala wa anamwane, elocaka mwa achu ni achu a mahiku ootheene.

Waacharachariha anamwane wa asitokotoko ennooniha wa anamwane wi ekhale a wiinuwa naari onyamuwa ni murecele ni okhala phaama wa muchu.

Eruku 5: Ataata achekulaka ni asimunna

Miteko sa achu a mweemusini

Achu ootheene a mweemusini aakhalano miteko soophara. Ti miteko wa asitiithi ororomeliha empa ya okhalamo, soolya, ovareriwa ni alipa eekumi, nihusiho ni okhalihana.

Eruku 6: Weerano miteko wa emusi

Siri miteko sa anaaya wacicimiha achu amweemusini, owoorola mmitekoni sa vaate, opaka miteko sa owaani anivahiwaaya osikhola ni othata.

Wi okhalekevo waataana veeri va emusi, achu ootheene akhaleke vamoha, achekuleke vamoha, arepeke miteko sa osikhola ni athateke.

Ohuserye tho

Ophwanela ni owerya wa anamwane

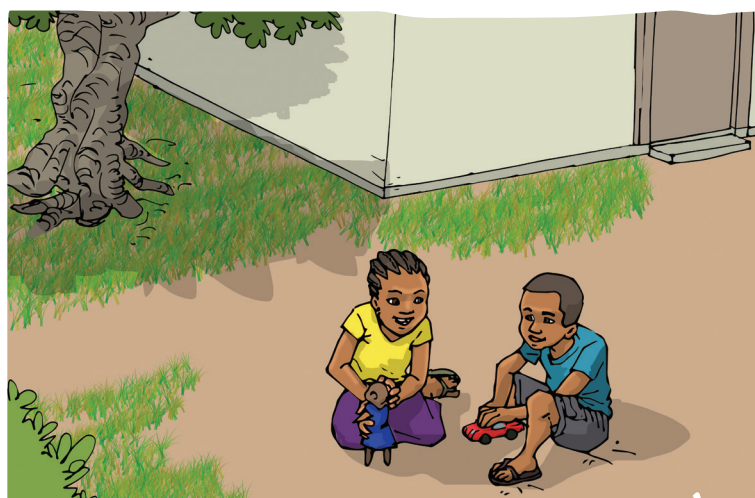
Anamwane ootheene aakhalano ophwanela ni owerya onahaala ocicimihiwa wi yinnuwe moohakalala ni ekumi.

Anamwane anahaala okhapeleliwa mwa sootheene anapakaaya wi ahiphuciwe.

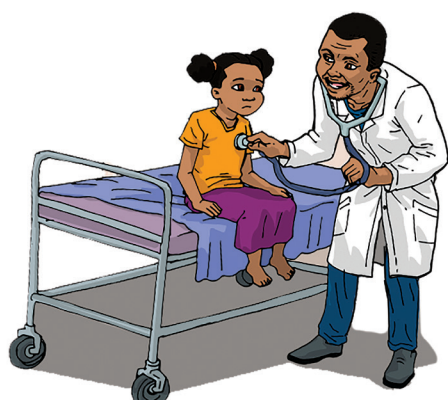

Nsuweliho na masu

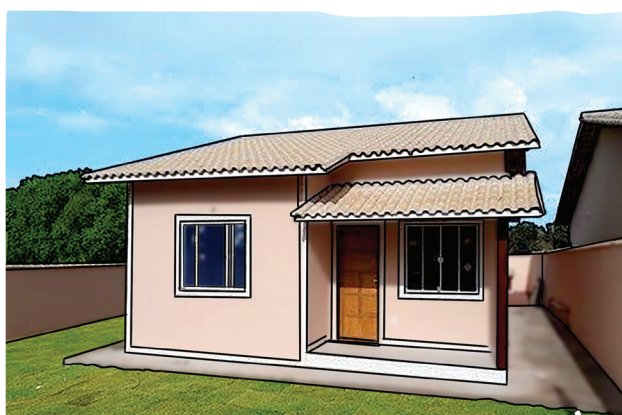
soochekihana - omwalaana, wooniherya, ohooxiha nthowa na mahianelo.mukina

Eruku 7: Ophwanela othata

Eruku 8: Ophwanela ekumi

Eruku 9: Ophwanela empa

Mukwaaturuni enacharela onnoniherya ophwanela ni owerya wa anamwane.

Ophwanela	Owerya
<ul style="list-style-type: none"> • Okhala • Nsina • Elapo ya oyariwa • Malyelo • Ekumi • Okhalano emusi • Othata • Okhalano empa • Ohuserya • Nikhapelelo • Nsivelo 	<ul style="list-style-type: none"> • Waacicimiha akina ni makhalelo aya • Okhapelela ikolomonco sa osikhola ni opaka miteko sa osikhola woorola akina mwa miteko sa owaani • Okhapelela onakhaliwamo

Ovarerye ohusenraawe

1. Ohele eneneeryo (E) mmitheereni eri Eevelevelo ni (Y) mmitheereni eri Yoohesa..

Amiravo henahaala woorola mmitekoni sa owaani	
Muteko wa asitiithi erormelihe ohuseriha wa anaaya	
Anaaya enahaala oreherya muteko sa osikhola	

2. Othanle ya opaka ni ya weera elocaka ya muchaka ni wooniherye makhalelo a ocampula mukateerununi mwa.
3. Nthowa xeeni amusi anakhalaaya osikhola yoopacerya?
4. Ovaryerye iruku ni otharihe.

Ohuserye

Okhweleya wa emusi

Emusi ti ookhweleya nthowa wi ennaroromeliha, ennakhapelela okhala phaama wa achu ootheene.

Ti mweemusini onahuseriwamo nacicimiho, osivelana ni mwacamana, ikharari ni muteko aya.

Nsuweliho na masu

Ikharari: - woorola naari okhaviherya muchu mukina;

Ikano soohusiha: - macharelo ni makhalelo enapaka okhala wa muchu.

Eruku 10: Osivela ni ikharari mweemusini

Ovarerye waahusenrye

Orepe muchaka onaloca wa okhweleya wa emusi

1. Ti evi yookhweleya wa emusi?

2. Omaliherye mitheere inacharela:

Mweemusini onnahuseriwa _____, osivela mukina, _____ ni ocicimihana.

3. Nthowa xeeni emusi tori esikhola yoopacerya wa okumi?

Kihusenrye wi:

- Ti mweemusini onahuseriwa opacerya wa okhala wawo
- Ookhala emusi yooholela ni emusi ya anamanloko.
- Achu ootheene a mweemusini aakhalano miteko anapharaaya.
- Achu ootheene a mweemusini aakhalano ophwanela ni owerya.
- Wianamwaneyinnuwe moohakalalani ekumi, aphwanela waya okhale oocicimihiwa.
- Emusi ti yookhweleyaxa, nthowa wi ninnahuserya osivelana, ekharari, ni ocicimihana.

Ohuserye

Okhalihana mweemusisi

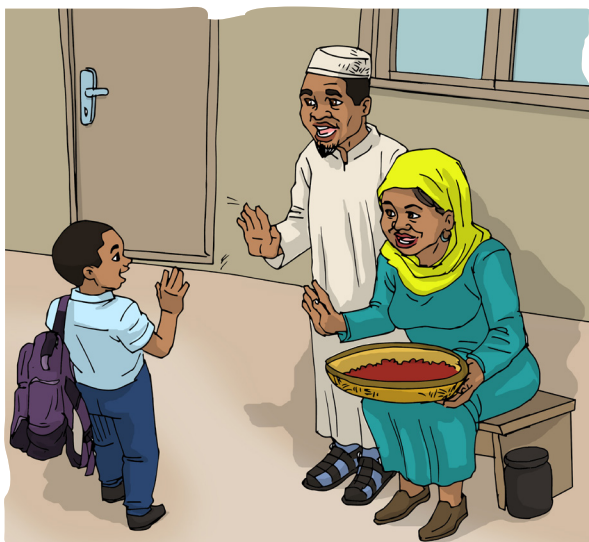
Wi nikhaliheryane mmurecele, onakhweleya wi achu a mweemusini anachekula, asuwela oweherya elukuluku awe ya oloca, ocicimiha miruku sa akina, annalevelela ni annaveka oleveleliwa.

Ahima a emusi emoha achu ohiyana hiyana mmoha ni mukhwaawe mwa nthowa na miruku ni osiveliwa woohiyana hiyana.

Wa soohiyana hiyana sa achu nikhalekeno erasapheto wa ahima naari amusi a wiiwanana.

Wa okhala phaama wa emusini ti ya phaama wi achu a emusi ekhaleke a oloca, ni erasapetho, ni ovaha miruku sa akina, ovahana, okhala a olevelela, oloca evelovelo, waakhulela sa ororomela wa, olevelela ni osuwela olevellea.

Wa emusini, wa ahimani enahuseriwaaye muchu ni mukhaaye, wa makhalelo a okhala, wi okhaleno manera ooreheryerya anamuloca olocakano.

Eruku 11: Okhalihana mweemsini

Wooniherye ohusenryaawe

1. oloce wa okhweleya wa wiikhalela wa ahima?
2. Ti eheeni enaphwaneleya va wi ahima ekhale a waataana?
3. Orepe mithere inakhalamo masu annloca sa okhala wa ahima: Ochekula, olevelela, wuuka ni othata.

Ohuserye

Okhweleya ni winkheliwa mweemusi

Amaayi awe Akoxitiinyu anaya omusika okula ehopa, nvuka, exima, ephaawu, caakwa ni suukhari.

Akoxitiinyu ovenke amaayi awe wi amukulele yoowirya yoosiva-siva ni ipipoka.

Amaayi awe yahimuleeliha ariki ekhorowa hiyakhwana wi akule yeele yamwinkhela nto yaaya okula pahi yaakhweleya mwa soolya sa amusi.

Nsuweliho na masu

Okhweleya - yootheene nnakhwelaahu wi nikhale

Winkhela - echu nnakhwelahuxa, naari ninnawerya okhala nihirinono

Eruku 12: Munkhela

Eruku 11: sookhweleya

Aprendi que:

Sintoko soolya ni soowara sa emusi.

- Nikhale a waacicimiha achu ootheene
- Ovahaniha miteko sa vaate
- Olocela ni okhalano miruku sa phaama;
- Waakhaviherya achu akina ni waaveka okhavira vancipale ewora ya ohaaweleya
- Wa oreheryerya wa namuloca a emusi ti ya phaama oloca ohiyana manyakunyaku

Ovareryre waahusenrye

Wamaliha waalakhanya muchaka, waakhule makoho inacharela:

1. Yoowiry a yoosiva-siva ni ipipoka siri ichu sinakhweleya mwa soolya mweemusini wa Akoxitiinyu?
2. Ti heeni enahaala okhweleya mwa sookula wa amaayi awe Akoxitiinyu?

Ohuserye

Mukhalelo wa wiinyoonyerya mweemusini

Ootheene ekhaviheryaka, evukulaka hankooni nimalihe

Yaari elukuluku emoha ya rapoosa ni napoli . yaakhala otakhwani.

Nihiku nimoha rapoosa ahuupuwela opaka mukucho.

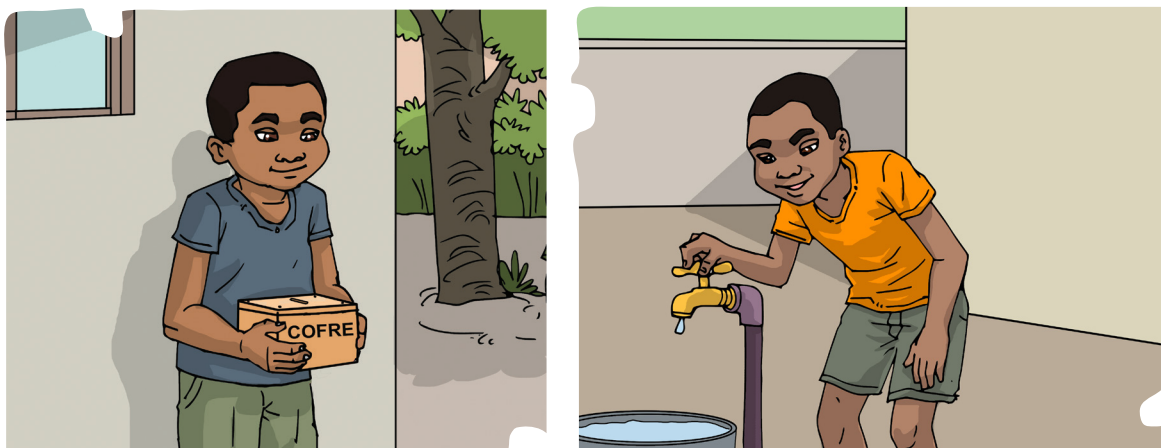
Honakhweeya omaliha ikhorowa sinceene, mwa nthowa na

wi ya omaliha, avinyaka, enamwavaha efaalta mwa okaxitaari wa mweeri. Nave yaakhalano miruku mamoha. Naawope asinthamwene ni naawopa ekumihe echu. Wa khata muchu arwiihe yoolya emoha. Va wi soothene seece phaama mum”wiihe wi arweherye elixita wa wiikassopa sa ohoma wa nipwacha, ni sa osivasiva. Ni va wi hiiiha, namarokolo, anakuxa epoolo ya esenora, muchoro, epotipothi ya senora, ekhwali ya naaryeheryerya mapuro a mukucho naari machipo, nawi kusupa yaantepa okwathula phaama macipo.

Yaaya omukuchoni ya omwara, yaatepa oreera, yeeren”ye sintoko yaapakeliwaaya phaama. Woomaliheryani wa efeexitani rapoosa ni nakoli yaaloca wi ootheene yaakhaviherya, nave hiyaavinle echu wa muchu. Ootheene yaawerya opaka mukucho etokotoko nave wa kula muchu a kaxitaari wa ya vakhaani wa ekhorowa.

Ootheene yaatepa ohakalala mwa nthowa na oviriha ni opaka mukucho ya mmirini naari otakhwani. Yaari ya opacerya wa ifeexita sincipale ivinri mmirini, ootheene naakhaviheryaka, ootheene nnakhala ni mmphurelo.

Wawi ohakalalihe winkheliwa wahu ni okhweleya wahu nnahaala okhalano okhovelela waachu.

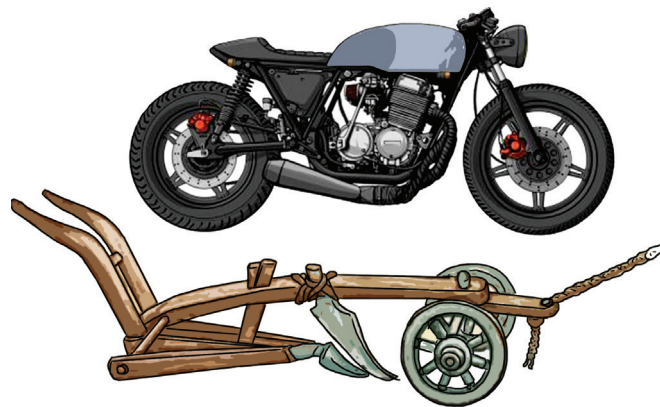

Eruku 13: Onyoonyerya mweemusini

Wa onyonyera ekhorowa nnahaala okhuxa nipotoro, kanika, epokosi ya ethaapwa, ya epaphelawu ni ikina.

Ninnanyonyerya tho naarikaka maahi, nacipihaka makeesi, ni ikina inakhweleya onyoonyerya.

Ohuserye Okhweleya wa nnyoonyeryo

Figura 13: Onyoonyerya mweemusini

Nnyoonyeryo mweemusini eri enakhweleya wi ewoorole okuha ikhorowa wi nikule yeele enaninnkhela, ntoko oteka empa, nikule ecika, mututuuthu, ekaaro, waaya ni ikina.

Mwa yeeyo ti ya phaama okhalano makhalelo a phaama a ovukula ni ovaryerya sa okaxitaara

Wooniherye waahusenrye

2. Ti exeeni nnyoonyeryo?
3. Ti ivi inamuna sa masukelo oxuttalaawo?
4. Echu heeni enirowa ovariwa ni musurukhu wa masukelo?
- 5.4. Nthowa xeeni okuhakuha wa ahima oraaya wa ococopeleya?

Ohuserye

Mphacuwo wa emusi aka

Amusi ootheene aakhalano mphacuwo anavirihiwa ni achu atokweene mwa anaaya mmukhalelo a ithale, ithale sa inama ni muchaka aya.

Asimunna annaloca mphacuwo wa amusi wa asitiithi vanonto ala annaalocela wa anaaya.

Mphacuwo wa amusi anahaala wooniheriwa mwa ekaraafiku ya elukuluku.

Ekaraafiku ya elukuluku ori musewe onooniherya soophacuwa inakhweleya, ntoko nihiku nooyariwa, noopacerya ohuserya, ya omaliha ekalasi ya 3.

Nsuweliho na masu

Eworote koronolooxiku – ncharelo ya elukuluku

ithale– sooloca sa waanyiherya sa wiithiila ni ochekliha.

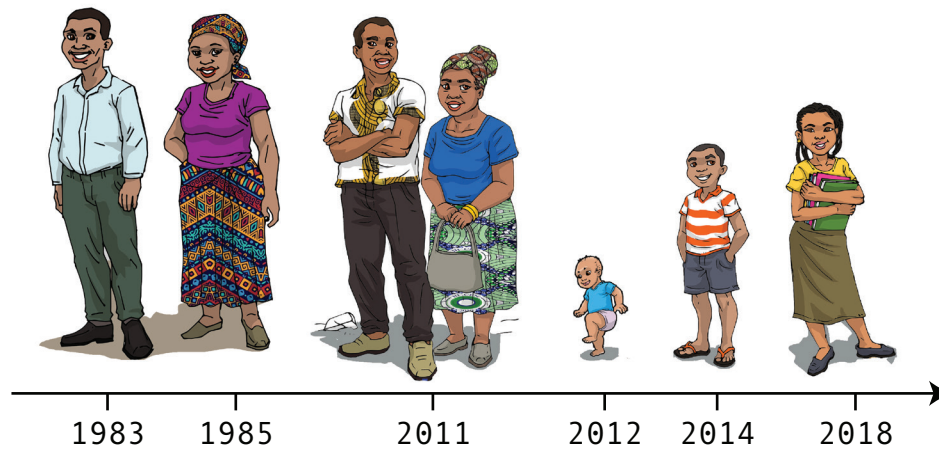
Elenta – sooloca sinavaheriwa mooloca onapwexeerya soohusiha seevelevelo ni sa waaanyihera.

maanyiheryo – mitheere anaruuha ikano ni miruku mwa wuupuwela

Sa sawooniheriwa wi epakiwe ekarafiku ya elukuluku ya mphacuwo wa emusi aka

Oyariwa wa atiithi aka	Oyariwa wa amayi aka	Othelana wa asipaa-pa aka	Oyariwa waka	Oyariwa wa mu-rokoraaka	Opacerya ohuserya	Opanke ekalasi ya 4 ^e
1983	1985	2011	2012	2014	2018	2021

Eruku 15: Ekaraafiku ya elukuluku ya niphacuwo na emusi

Ovarerye waahusenrye

1. Ni wooroliwa wa asitiithi ayo naari enawoonelela, opake muchaka wa saweereya sookhweleyaxa mwemusini ayo.
2. Ni sooniheriwe mwa muchaka ocampule ekaraafiku ya elukuluku sa weereya mwemusini ayo.
3. Orepe mukateerununi awo ya weereya ya amusi ayo ni sa wooniheriwa okunxaawe.
4. Ovarerye iruku ni omutharihe.

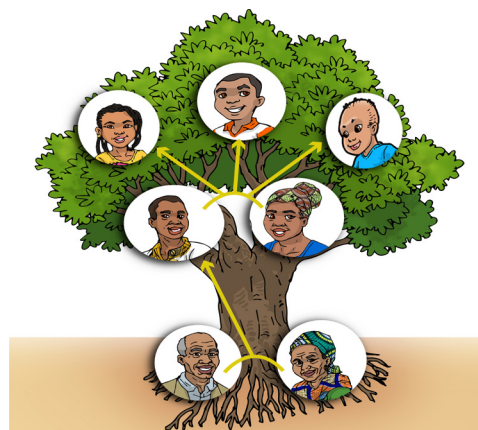

Ohuserye

Mukawanyeyo xeneyalooxiku wa emusi

Mukawanyeyo xeneyalooxiku eri epakelo ntoko mwiri enooniherya achu a emusi, ethoonyeryaka okhala wa nloko naya.

Achu annakhala mmakhuuruni aasimunna, aasitiithi ni ya anamwane.

Eruku 15: Ekaraafiku ya elukuluku ya niphacuwo na emusi

Ovarerye waahusenrye

Opacerya mwa wooniherya wa eruku xxx onnooniha, ocampule opakeya wa achu eri a emusi awo.

Kihusenrye wi:

- Mwemusini onnakweleya okhalamo osivelana, ocicimihana, wiiwanana.
- Emusi yootheene yookhalano wereyawayaya enavirihwa wa nloko ti nloko
- Weereya wa emusi enneereya mwa ekarafiku ya elukuluku.
- Mukawanyeyo xeneyalooxiku wa emusi eri enakhweleya wi ennoorola osuweleya wa ophacuwa wa emusi.
- Nnanyoonyiherya naalapakano ekhorowa, maahi, makeesi ni okhweleya wahu.

Mphimo nookhweleyaxa

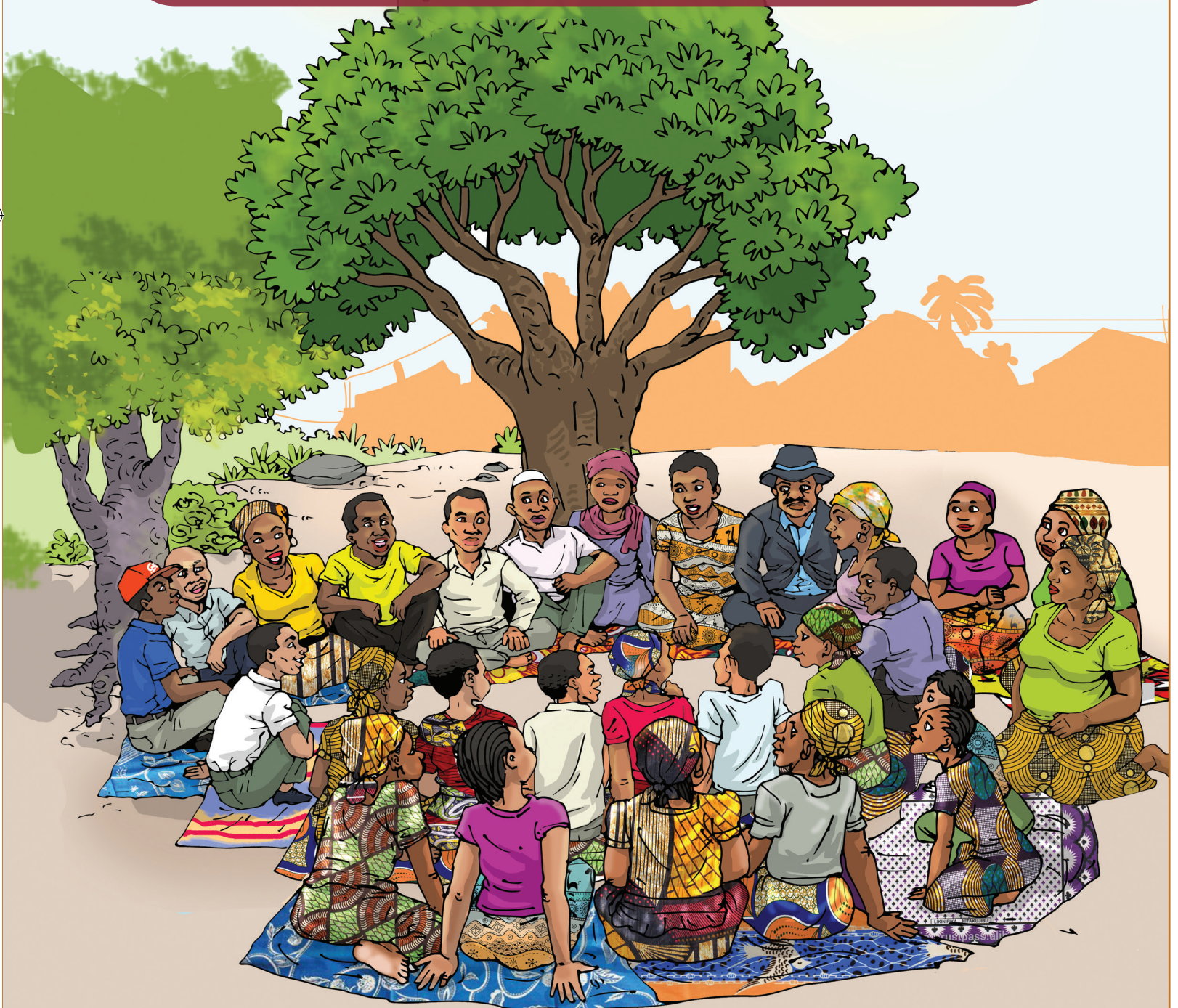
6. Otakiherye mukateernu mwayo ni ohelemo mmalakani inacharela (E) mmutheereni eri eevelevelo naari (Y) mmutheereni eri Yoohesa::
  - a) Othukumanya wa achu enakhala ni enalya vamoha enichaniwa amusi.
  - b) Emusi eri nthukumanyo wa achu oopweseherana mwa waataana wa nikhami, oothelana ni otosawu
  - c) Emusi eri achu ehisuwelanne ni enakhala vamoha
7. Otharihe mahiyanelo a emusi osuwenlaawe.
8. Walikhe mphacuwo na amusi awo.
9. Oloce
  - a) Owerya miraru sa emusyi
  - b) Ophwanela miraru ya anamwane
10. Otakiherye mukateernu mwayo ni wakhwanihe mitheere inacharela:
  - a) Emusi eri enakhweleya nthowa wi _____ okhala phaama wa ootheene _____.
  - b) Ti mwemusini onahuseriwamo _____, osivelana, _____ Okhalano miteko aya.
11. Otakiherye mukateerunu ni mithere iha, ni ohele X mwa muthere okwanenle
  - a) Wa ahima khata muchu onaryeheryeha mulacu onachunayiye
  - b) Wa amusi enalociwa mulacu achu elociwaka
  - c) Wa ahima ya olociwa wa muchu mikina henalapa
12. Ekhorowa nnanyoonyeryaahu nnahaala okuha woowi?
13. Waalikhe mphacuwo wa emusi ayo.
14. Opake mukawanyeyo xeneyalooxiku wa emusi ayo ni anloko.

NIKUPA NA NIHUSERYO 2

MUCECHE

Nasikhola okhale oosuwela:

- Alokoherya olapela ni okhovelela wa muceche wa
- Ocicimiha mahiyanihaho;
- Woonihaniha miteko sa ichu sa nakoso inacocopeliwa vancipale wa muceche aya;

Ohuserye

Makhalelo

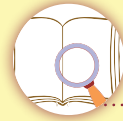
Makhalelo iri mapakelo ni ikano ni makhovelelo ammuceceni enavirihiwa mwa nloko ti nloko.

Makhalelo acopanyeeranne ni okhalano ekumi ni ikano sammawaani.

Mikucho sinalikaniheriwa ni oyariwa, othelana, soolya, ncipo, wiina, wineliwa siri ikano ni makhoveleo.

Ikano sammawaani sinnacicimiiwa ni okuhiwa wawi makhovelelo ahu ekhale wa elukuluku ya waaca.

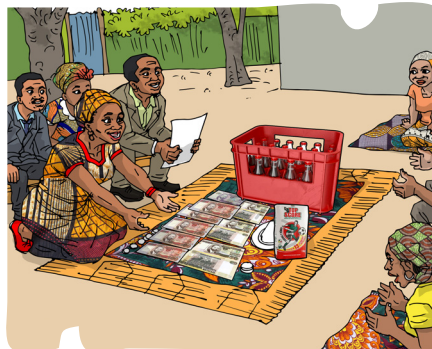
Ntoko, okhovelela munikhuuruni nahu athiyana enawara lensu ni ekuwo mahiku ootheene.

Nsuweliho na masu

Wineliswa - mikucho inapakiwa munnlokoni.

Ikano sammawaani - mikucho sa sookhovelela mwa okhala inaalikhela achu awanikhuuru

Eruku 1: Olapa ni makhovelelo omucecheni

Miteko

1. Ti heeni makhalelo?
2. OloceOloce makhalelo meeli sa mmucecheni mwawo.
3. Otharihe mukucho wa othelana mmucecheni mwawo.
4. Waacampule ni waacikichele achu avamucecheni mwawo ari mmukuchoni.

Ohuserye

Soolya: makhalelo ooreherya, makhalelo owaapeya ni ichu sawaapeyano

Wi achu ekha onakhweleya olya. Soolya siri inakhweleya nthowa wi sinnaninnuwiha, sinnanivaha ikuru wi nithate, nilape ni nikhale neekumi.

Sookhovelela moolyani ya elapo yahu sinahyanahiyana munikhuuru ti nikhuuru.

Elapo eriwo eparaya, onamesiwaayawo, eri echu yookhovelela wapeya soolya ehooleliwaka ni ehopa, mukhaapa, iluula ni ikina.

Elapo eriwo echaya, wookhoveleliwa wapeeyiwa makukhu oohyanahiyana, yapeyiwe ni muceesa, mwanakhu, emece ni ehopa yawuuma.

Sawaapeyiwa hiiha, inahooleliwa ni exima ya nakhuwo, caakwa, nvuka ni meelee.

Ovarerye eruku vathi

Eruku 2: Soolya sookhoveleliwa wa omucecheni

Wa wapeyiwa seyiha inapakiwa mwa: mulyelyo naari ya aluminiyu, erawe, mwithi, efukawu ya makhala, ya ekaaxi hoye ya makeesi, mwa ikina. Mmawaani onapeyiwa ni mawuuni wi sipakiwe soolya.

Eruku 3: Ikolomonco sa vaate soolapano mwa waapeya

Wi ereheryeryiwe ekhuca enaphwaneliwa onvasa caakwa, omuseca ni onvasa wiili, omuralaari, ni omuhela musaakhuni sa nchoce phara onvukula waaca wa maahi.

Avukuliwa maahi, onamutoraariwa ekhuca enkhala wi elyiweke ni emece ni matikwa naari mikhwaayi.

Miteko

1. Ti ivi soolya sookhoveleleya mmucecheni mwawo?
2. Ti ivi ichu sawapeyano inapakiwamo soolya mmuceceni mwawo?
3. Ti ivi okhweleya wa soolya?
4. Waaxaaxe macharelo awapeya yoolya yookhovelela mmucecheni mwawo ni wasuwelihe anthamwene ayo.

Ohuserye

Ikuwo ni iphwaneliho

Mwelaponi mwahu achu enawara woohiyanahiyana, mwaelukuluku ti elukuluku naari mmukuchoni. Ntoko, nasikhola uniforume osikhola onann'wara uniforme nto aayaaka omukuchoni onawara ikinaaku.

mwahu wa owara mwelaponi wahu ori onahiyanahiyana munikhuuru ti nikhuuru.

Wa elapo yoomoko ni wa eriwo epareya, nthowa wi watakiherya amaka ennoneya alopwana ewaraka malaya nto athiyana ewaraka ikuwo sa mathepa awaaca.

Eruku 4: Namacipiha mooro iiwarenlle

Eruku 5: Ikuwo sa efeexita

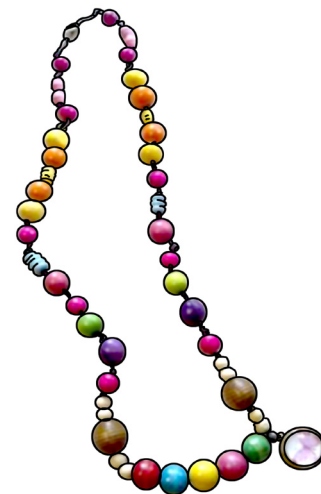

Wa elapo ya veeri ni yoochico athiyana enawara ekuwo ni lensu, alopwana enan'wara kalsa ni maleya.

Eruku 6: Ikuwo sa mikucho

Iphwaneliho iri ikolomonco sa esipanthi. Athiyana Oomosampiki enawara epursera, mukhova, ipirinku, muneela ni ikina.

Eruku 7: Iphwaneliho

Anamwiina a mapiko,
nyanka ni xikupu,
anamwiipa ni anapaka
eteyaturu, enawara ixakala
eri soowarawara saya ni
sinnanyakula.

Nsuweliho na masu

Iphwaneliho: ikolomonco sa
esipanthi.

Ixakala: iphwaneliho
inanyakula sacikinyiwaka
mwawiina.

Eruku 8: Niinelo Nyawu

Eruku: Niinelo xikupu

Ovarerye waahusenrye

1. Munikhuuruni naawo alopwana ni athiyana enawara hayi?
2. OloceOloce iphwaneliho iraru sinawara athiyana a mmu-
cececi mwawo?
3. Mmakhuurini, ochekule ni anthamwene ayo mwa soohiya-
nahiyana sa soowara mwelukuluku ti elukuluku.
4. Opake mwamuchaka mmoha olocaka wa onawaraawe
nihiku ti nihiku ni vanihikuni ya mikucho sookhweleyaxa.

Ohuserye

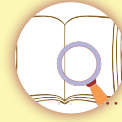
Mapokha ni mathatelo

Mapokha a elamelo ni mathatelo ori othata ni ochekula wa elukuluku ehinapakiwaaya echu.

Elapo ahu ya Omosampiki yookhalano mapokha a elamelo awaaca ni othata onahiyana munikhuuru ti nikhuuru nto enapakiwa echareliwaka wa alopwana, athiyana ni iyakha sa achu.

Ntoko pasakwe mpokha onavonyiwa ni alopwana, nto malawuti onavonyiwa ni athiyana.

Mapokha a elamelo eri mathatelo eri ookhweleya mwaha wawi ikano sahu ni ennonihera wereya wahu ni makhovelelo a mwelapo mwahu.

Nsuweliho na masu

Ikwo – Othukumanya sa ikolomonco inakhweleya wa muchu wi aware.

Iphwaneliho – ikolomonco sa esipanthe.

Ixakala – iphwaneliho inanyakula sacikinyiwaka mwawiina.

Eruku 10: Amiravo avonyaka ncuva

Eruku 11: Mwaamuthiyana avonyaka malawuti

1. Etapela vathi enooniherya mapokha ni mathatelo:

Região	Jogo ou passatempo
Ya ohico	muravarava, pasakwe, mpalele mpalele
Ya veeri	maata-maata, narupe, malawute
Ya omoko	xeyiya, nsoope

Miteko

1. woniherye mapokha meeli ni mathatelo enavonyiwa mmucecheni mwawo.
2. Othorihe makhalelo a mpokha mmoha a mmuceceni mwawo.

Kihusenrye wi:

- Makhalelo iri mapakelo ni ikano ni makhovelelo wa okhala wa achu a vamuceche
- Makhalelo ooreherya ni makhalelo oowapeya soolya inahyanahiyana muceche ti muceche.
- Ekumi ahuh enawa mwa ohyanahiyana mwa soolya.
- Mmicecheni sootheene ekuwo enawariwa wa mikucho sawaaca.
- ikuwo inahiyana mwa elukuluku ti elukuluku.
- Mapokha ni mathatelo siri miteko woothata enapakiwa ni muchu meekha iye naari munikuruni.
- mathatelo enakhweleya nthowa wi eri esuwanyeyo ahuh

Ohuserye

Wooneya wa makhovelelo

Wooneya wa makhovelelo eri woniheriwa enahaala opakiwa mwa wa wiina, macipo, eteyaturu, ithale, ntaphulelo ni elenta.

Mooniheryo wa yooloca

Nakhuku ari nthamwene a namarokolo. Nihiku nimoha, elakana, wi khata muchu amuteexeke muchu mmoha oculi, ayaakano mapuro ni mapuro, wi asuweliwe ni achu achu akina yaatannaaya.

Nakhuku apacerya omuteexa namarokolo. Eeca ni vayiye oculi mwa aliteya anceene ni achu yaamoonnaaya yanakoha? Nakhuku, ti eheeni onaruha awe?

Kinamuruha nthamwene mmoha onaamphiyaru arwaaka osoopwe. Aavirano ni vayiye mwa muceche munceene.

Yaaphiya elukuluku ya namarokolo omuteexa nakhuku. Eviraka mmucecheni achu yaamukoha:

Oo namarokolo, ti eheeni oyaara awe oculi?

Oo, oo, kinarwiiha epenuuxem mwiiwa mutokotoko... ohaakhula apuchaka namarokolo.

Nakhuku haasiveliwe wi nthamwene awe aaphuciwa moopora yaale, aacupha woohilekela phara vathi ni ehiya okhala onnthamwene. haasiveliwe wi nthamwene awe aaphuciwa moopora yaale, aacupha woohilekela phara vathi ni ehiya okhala onnthamwene.

Nooniheryo na ethale etokotoko

Ohiyu omoha omoha, amunna a Funkulaane yaamuleela munnaya, wa yeeren”ye wa achu. Aahi:

Wa hiyaano ninnanawaniha wa aloopo apiili. Mmoha owalamela; ookhalano nluma, nrima, ehace, ohihakalala,

ohisiveliwa, osiveliwa, wiinyoonyera, wootha, ni wiihelamo,.
Mukina ta phaama.

Ohakalal, murecele, oweheryerya, wiiyeviha, okhaviryay,
evelovelo.

Munnaya ohuupwela owana nave ohaakoha a munnee:

Loopu ti ani Oni anyame?

Amunnee Funkulaane ahaakhula:

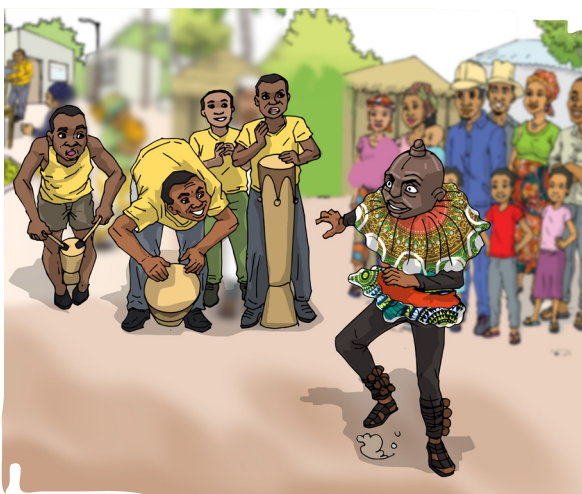
Yaale we onaalyiha awe.

Mooniheryo a ichu sinooniha masina

Wootha orinono inaani sookhoveya.

Yoole ohinayiwa miruku hanakumanyerya itila sincipale

Mmamucecheni sincipale, kula niinelo enareerihwa mwa
nthowa na macipo ni ichu sa omanima macipo

Eruku 12: Niinelo Mapiko

Eruku: 13 Niinelo Tuufu

Sa omanamana	Eporonvisiya
exokaalyo	Kaapo telekaato, Niyasa, Sampeesiya ni Onyampaani
exikisi	Maputu, okaasa, oTeete, Wamphula ni oNiyassa
lipalapala	oMaputu, okaasa, okaaputelekaatu, Wamphula ni oZampeesiya
pamkwe	Wamphula oNiyassa, oKaapu telekatu
kanyempe	oKaasa, oTeete ni oNyampaani.
epiyaano	oKaasa
epankwee	oSofala
etimbila	ONyampaani
malimpa	oTeete
valimpa	oManika, oSofala ni oTeete
mukoro wa nyanca	oNiyasa
mukoro wa mapiku	oKaapu telekatu
Mukoro wa tuufu	Wamphula
xikoviya	oKaasa

Tapela: Ichu soorumihano machipo

Eruku 14: Ichu soorumihano machipo wa mmawaani

woosuwela wi:

Etimpila echu yoororomeleyaxa walaponi
Elapo yahu eri yoopuhuwa ni ikano sa makhuvelelo.
Mmuceceni wooneya wa makhovelelo enahusiha meecelo ni
mapakiho sinahaala ocicimihiwa, okhapeleliwa ni okuhiwa.
Ithale sa elamalelo

Ovarerye wa husenrye

1. Oloce ikoma sa mmucecheni mwawo.
2. Wiipe ncipo nimoha na mucecheni mwawo.
3. Owooniherye anthamwene awo ekoma emoha ya mmucecheni mwawo.
4. Waalakhanye ithale ya ipaaxina xx ni oleeliherye muchaka waya.
5. Omucampule muchu onooneyaxa nthaleni mmo.

Aprende mais

Miinelo ni mikucho

Miinelo mikucho inapakiwa

Mikucho makhalelo a okhipi na ohakalala

Mmucecheni, mwa ekumi ya achu, sookhalamo ilukuluku seeparipari; oyariwa, waakhwaniha iyaakha, wiinuwa naari omwali okhwa. Ohima wootepa ohiyana, mwa nthowa na yeeyo onnakhalavo ocicimiha makhalelo naari mikucho inooniherya ilukuluku heyiya sa eparipari.

Nooniheryo, mwa ophwanya omwali

Mwa ahima akina waapaerya wiinuwa, asititiya aya, annaloca ni asithiyana ni asilopwana annaloca ni asitiiyu aya wi ekhaleke a wiikasopha wa ephanci ela:

Mwa ahima akina tho mwaana aapaceraka wiinuwa onnaveleliwa wa muceche phara wi avahiwe nave arehereriwe wa ichu sa achu atokotoko.

Eruku 15: Mikucho mwa opaka iyakhato

Woone waahusenrye

1. Mmuceche ni wookhalamo ilukuluku inichaniwa seeparipari Othanle elukuluku emoha yeeparipari nave tho oloce moota enavirihwaaya.

Ohuserye

Elocelo eri ya mmucecheni

Elocelo eri mphiro wookhweleya moolocelana wa achu. Mwa yeela nnahaala ohuserya ohuserya, walikha ithale, wiipa ni ohekula ni achu akina.

Mwelaponi mwahu sookhalamo ilocelo sawaaca. Ilocelo sootheene siri sookhweleya nthowa wi siri makhovelelo ahu ti wi enakhweleya ocicimihiwa.

Ekunya ethonyin'we elocelo ofisiyale ya achu ootheene Omosamoiki. Ekunya eri elocelo ya wiwanana mwelaponi mwahu nthowa wi ennakhweyiha olocelana wa achu ootheene Omosampiki

Ohiya wa esuku, wa elapo ahu, sinnalociwa malocelo makhumi meeli, sa ilocelo oMosampiki

Língua	Províncias onde são faladas	
1.	kimwaani	oKaapu telekaatu
2.	suwahili	oKaapu telekaatu oNiyasa
3.	ximakonte	oKaapu telekaatu
4.	ciyaawu	oNiyasa ni oKaapu Telekaatu
5.	emakhuwa	wamphula, oniyasa, osampeesiya ni oKaapu Telekaatu
6.	ekoti	Wamphula
7.	elomwe	oZampeesiya ni oNiyasa
8.	echuwapo	oZampeesiya ni osofala
9.	cindaawu	oNyampaane ni oManika
10.	cinyanca	oTeete, oNiyasa, ni oZampeesiya
11.	cinyunkwe	oTeete

12.	cisena	oSofala, oManika, oTeete, oZampeesiya
13.	cintaawu	oSofala, oNyampaani, oManika
14.	ciwute	oManika
15.	chimanika	oManika
16.	kitonka	oNyampaani
17.	xiitwsa	oNyampaani
18.	cicopi	onyampaani ni oKaasa
19.	xankaana	oMaputu, oKaasa, oNyampaani
20.	xironka	oMaputu

Ovarerye waahusenrye

1. Elocelo ti heeni?
2. Ti ivi ilocelo sinalociwa mmucecheni mwawo?
3. Ti evi elocelo ofisiyale ya achu oothene Omosampiki?
4. Okhweleya wa ilocelo ti ivi?
5. Ilocelo kavi iri wa elapo ahu?
6. Ti heeni ococopeleya wa ilocelo?
7. Ilocelo ti ani onaloca awe owaani?
8. Ilocelo kavi onaloca awe mwa ePorovinsiyaa?
9. Ilocelo ti ani inalociwa mwa muceche mwayo?

Kihusenrye eheeni:

- Wooneya wa sookhovelela enaviriha makhalelo ni soopaka inahaala ocicimihiwa ni okuhiwa phaama.
- Ekunya eri elocelo ofisiyale ya achu ootheene eelapwaahu.
- Elocelo eri etila yookhweleya moolocelana waachu.

Mphimelo wa sihuseriwe

1. Observa a sopa de palavras

nlensu	soopaka	emoha	a/ siri	saahu
awerye	ananloko	wa	muceche	wa
meerelo	wa/ya	ovahaniha	mu	asithiyana

a) Otakiherye mukateerununi mwayo wa okumanyerya wa masu

b) Ohele enenergyo v mwa mitheere anloca mwa olapano ni sa okhovelela.

15. Otakiherye ni oerepe mukateerunu mwayo owalaka malaka ni masu anacharela:

a) wa elapo eriwo epareya _____ eri okhovelela wapeya ni _____ moopaka sa wawapeya ntoko ehopa _____ iluula ni ikina.

16. Wa elapo ya _____ ori vamoha olya _____ soohiyava sipakiwe ni muceesa, _____ ni ehopa yawuuma.

Sa owara mwa mmucecheni mwa, waakhule sookoha iha:

a) Alopwana anawara hayi?

b) Asithiyana anawara hayi?

17. Athiyana ni alopwana annawara iphwaneliho.
- Iphwaneliho ti heeni?
  - Analapa eheeni iphwaneliho?
  - Oromole iphwaneliho osuwenla awe.
18. Ma vokho a owaani ni oviriha elukuluku makhalelo a othata ni wi weyiha ilukuluku sa oheera echu.
- Mavokho taani ni oviriha elukuluku a muceche a?
  - Olokohe meerelo a mavokho mmoha wa muceche a.
  - Oloce wa ococopeleya a mapokha ni mathatelo?
19. Ti eheeni meerelo oohiyana-hiyana a makhovelelo?
20. Oromole makhovelelo maxexe oohiyana-hiyana wa omucecheni ayo.
21. Elocelo ti ani yeevelevelo ya elapo ahu?
22. Ti evi ookhwelea wa elocelo?

NIKUPA NA NIHUSERYO

3

ESIKHOLA

Nasikhola okhale oosuwela:

- Onaphwanyeya esikhola
- Waalikha ethale ya esikhola
- Ochariha mwa meerele, meerele a esikhola;
- Opaka ekaraafiku ya elukuluku ya esikhola :

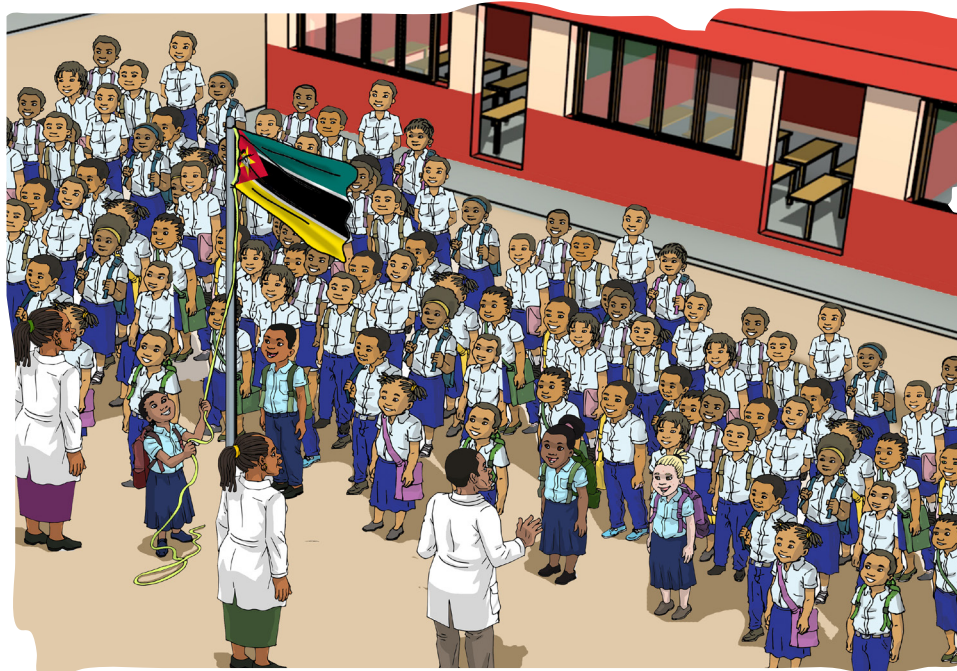

Ohuserye

Onaphwaneya esikhola

Esikhoola eri nipuro onahuseriwamo ohuserya, orepa, waalikha, waataana ni wacicimiha anthamwene ayo, amuhusiha ni achu akina enakhala ni nyuwaani mahiku ootheene osikhoola weyiwo.

Eri tho nipuro enapakiwaayawo miteko sawaaca a mapokha ni sookhovelela.

Eruku 1: Muhusiha ni anasikhola yiipaka nchipo na elapo

Mahiku ootheene ohipacenriwe ohuseriwa, anasikhola ni muhusiha enathukumanya vaate vasikhoola wi ewelihe epanteera ni emwiipe inu a mwelaponi mwahu siri ineneeryo samweelapo ahu yookhweleyaxa.

Ntaphulelo na nsuwelo

Oweliha – okuxerye osulu

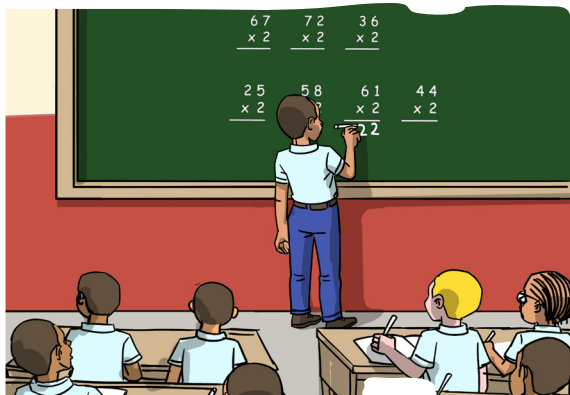
Wiipa - weepa nchipo

Isikhoola inaphwanyeya mwaaliteya, mmaviilani ni mpoomani. Waphwanya esikhola awo, onahaala oromola epayiru naari elokalitaati, epooxito atiminixitarativu, etixitiritu, epooma ni eporovinsiya.

Ntoko, Esikhoola Pirimariya Sete ya Apiriili enaphwanyeya opooxito atiminixitarativu yomuxunkwe, otixitiritu ya Oxipapava oporovinsiya ya oSofala.

Eruku 2: Anasikhola apakaka miteko

Eruku 3: Nasikhola mmoha onarepa muteko okwaaturu

Eruku 4: Anasikhola avonyaka malawuti

Ovarerye waahusenrye

Wakhule sookohiwa iha:

1. Esikhola awo enaphwanyeya woowi?
2. Ohelemo X nipuro onaphwanyeyawo esikhola ayo:

waaliteya	oviila	opooma
-----------	--------	--------

3. Orepe muchaka olocaka wa esikhola yawo.

Ohuserye

Opakeya wa esikhola yaka

Esikhola ti esikhola yokhalano mphacuwo aya enahaala walikhiwa naari orepe.

Waalikhaka mphacuwo ya ya esikhola awo ohiciwale oloca enaphwanyeyaayawo, Oloceoloce eyaakha epakiwaaya, otaphulela wa nsina naya, wa tiretoori ni muhusiha ayo.

Waakohe ahusiha ni anamalapa akhali oosikhoola wawo.

Mphacuwo ya esikhola pirimariya yookelimani enaya owoorola orepa werereya ya esikhola yawo.

Eruku 5: Anasikhola apakaka makoho wa anamalapa a vasikhola

Mphacuwo ya esikhola Pirimariya kilimani

Esikhola Pirimariya kelimane enaphwanyeya oporovinsiya yoosampesiya, opooma yookelimaani opayiru yookansa.

Esikhola ela epakiwe muyakha wa 1995, erino isaala xexe (4) nto yahusihwa ikalaasi ya 1rya ni ya 7li .

Tiretoora oopacerya iichaniwa Ana mariya ta Kosta Ferreira Parsontamo.

Eyakha ya 1997 ophiyera 1998 saacereriwa isaala, apaceriwa ohusihwa ikalaasi ya 8ru ya 9xe ni ya 10 mi .

Eyakha ya 2020 esikhola yaarino isaala makhumi tanu ni xexe 19^{xe}.

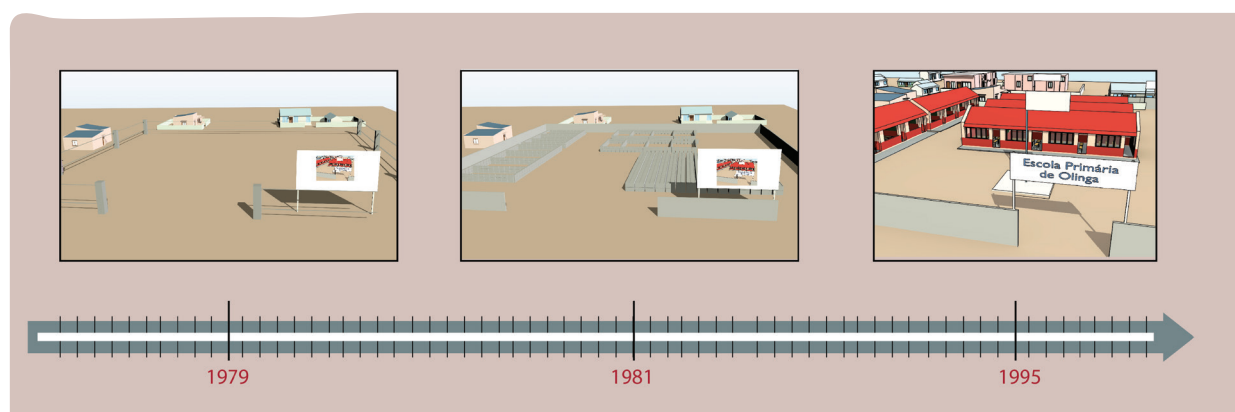
Ohuserye

Ekaraafiku ya elukuluku ya weereya wa esikhola

Soophacuwa saweereya sinakhweleya wa esikhola yahu ni okhala wahu ennooniheriwa mukarafikuni ya elukuluku.

Wi opake ekarafiku ya elukuluku ya esikhola yawo onahaala opakano ni sawaakhuliwa okoonhaawe wi orepe opakeya ya esikhola yawo.

Ocampule okweretha wa omwalaana wa miyakha thanu (5) ni thanu (5) ni orepelemo elukuluku soophacuwa sookhweleya ya weereya ya esikhola yawo.

Eruku 6: Ekaraafiku ya elukuluku ya esikhola

Ovarerye waahusenrye

1. Waakohe ahusiha nianamalapa akhali avasikhola wawo acharelaka soniheriwe mukwaturuni vathi

Osuweleya ya esikhola

Nsina na esikhola-----ophwanyeya-----
eyakha ya opakiwa-----isaala eraayano mwa eluku-
luku epakiwaaya-----ikalaasi eraayano.

Mahiku ala:

Nsina na tiretoori a esikhoola-----manuumuru
a ahusiha-----manuumuru a isaala sohu-
serya-----manuumuru a anasikhola-----
-----manuumuru a ituuruma sa esikhola-----ikalasi
sinahusihwa-----manuumuru a ituuruma ya ekalasi ya 4
-----manuumuru ya anasikhola ya etuuruma awo---
-----nsina na muhusiha awo.

- 2. Sa waakhuliwa seyihya orepe wereya wa esikhola yawo.
- 3. Opaceryaka mwa sawakhuliwa mookohani opake ekarafiku ya elukuluku ya esikola ayo.

1. Otakiherye mwa mukhateerununi ni ohele X mwa mithere enaloca sa esikhola:

Esikhola ti:

a) Munipuroni orimo achu:

b) Nipuro onamatirikulaariwamo

c) Nipuro onahuseriwamo waalakhanya, orepa ni ichu ikina.

d) Nipuro orimomo isaala

2. Enakhala woowi esikhola ayo?

3. Orepe wa miceka vakhaani, ethale ya esikhola ayo?

4. Oompake karafiku a esikholaa

5. Oloce makhuuru a achu oophwanela ochariha meerelo a esikhola

6. Oloce sa ororomela a meerelo a ochara a esikhola?

7. Oloce itireyitu naari sa weera raru sa naxikoola

8. Onathanliwa hayi muhooleli a esaala ya ohusera?

9. Ti eheeni enaphwanela weereya wa okhapelela esikhola?

10. Onapaka eheeni wi waakhapelele a liivuru?

11. Munacocopela hayi waakuha phaama a liivuru?

12. Otakiherye mukateerununi mwa ni omaliherye mapuro ohirimo echu mwa mithere ar muhoolo.

13. Wa okhala mu..... ennacocopeleya.....
.....

14. Niikasoope hayi wa makacamiho osikhola?

Ohuserye

Makhalelo a musikholani

Meerelo, meerelo a ochara.

Esikhola emoha, anahuserya anasikhola ancipale. Annakhala ninleelo ahusiha ni achu anlapa osikhola.

Wa muchu ti muchu wa achu ookhalano manera awe a okhala, wuupuwela, opaka woohiyana hiyana. Mwa yeeyo esikhola yookhalano meerelo a ochara.

Osikhola anasikhola enahuserya ochara makhalelo ni meerelo enahaala ochariwa musikholani.

Makhalelo ala ni meerelo enahaala ochariwa ni anasikhola, ahusiha ni anamalapa.

Wa waataana phaama osikhola enakhweleya wacicimiha achu ootheene mmuceceni ni osikhola.

Wakhwela olapano ni ikolomonco sa nthamwene ayo onahaala onveka.

Osikhola wawo akhalawo nthamwene awo oorakala ohiciwale omoorola mwa seyihe onakhweliye.

Makhalelo oosikhoola eri echu enakhweleya nthowa wi enno-rola mwa wiwanana wa achu amunikhuuruni noosikhola, eromelihaka ocicimiheya wa ophwanelela ni owereya wa mmoha ti mmoha.

Etapela vathi enooniherya ophwanela ni owereya wa anasikhola:

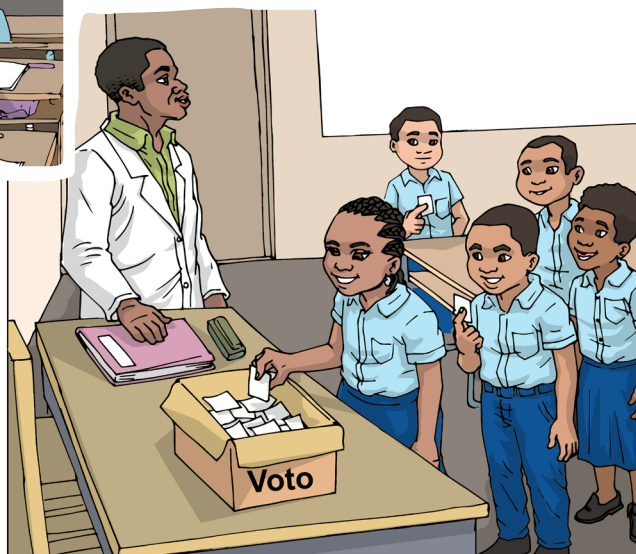
Ophwanela	Owereya
<ul style="list-style-type: none"> • Wakhela soohuserya • Wooneliwa wa husenre • Ocicimihiwa • Ohuserya vanipuro ohinopiha 	<ul style="list-style-type: none"> • Oye osikhola ni uniforme • Ophiyeke mwa elukuluku • Ochareke soolelihiwa ni ahusiha • Okhaleke osikhola elukuluku ya ohuserya

Ohiyera soophwanela soonerihiwe vasulu nasikhola okhalano ophwanela wa omuthanla onamukhweliye.

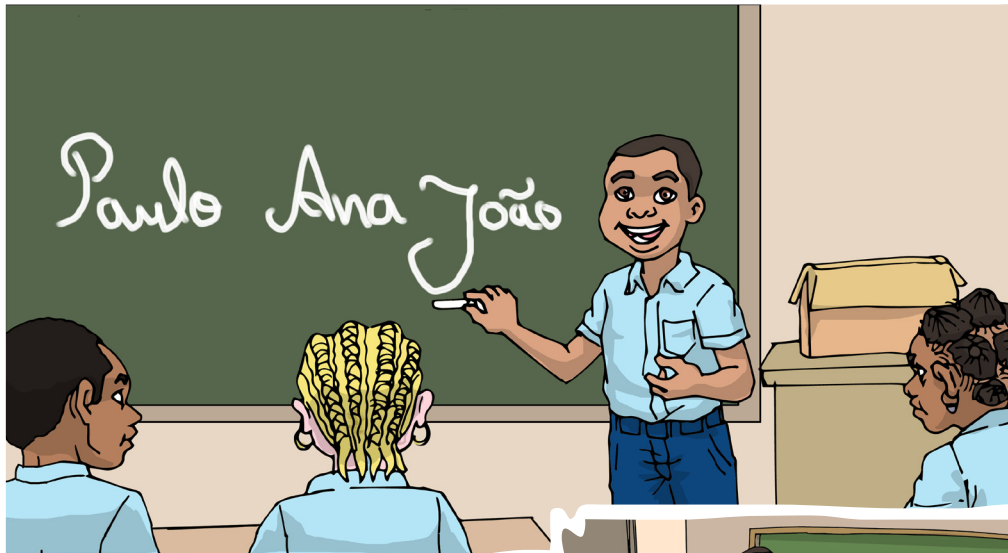
Muthanlelo enapakiwa mmakhalelo wa anasikhola ootheene amutuurumani emuthanle yoole onahaala okhala xefi aya amutuurumani.

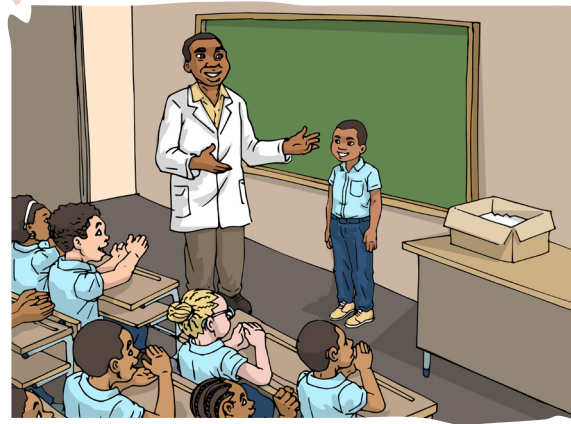
Eruku 7: Oreeheryerya wa othanla wa muhooledi a nipuro noohuserya

Eruku 8: Nthanlelo

Eruku 9: Ophura

Eruku 10: Woonihiwa wa muhooledi wa nipuro noohuserya

Ovarerye waahusenrye

Wakhule sookohiwa iha:

1. Ti heeni makhalelo oosikhoola?
2. OloceOloce owerya mararu aanasikhola.
3. OloceOloce ophwanela mararu aanasikhola.
4. Ti ovi okhweleya wa makhalelo amusikhoolani?
5. Orepe mithere mukhateerununi mwa ni ohele mwa V (evelevelo) ni F ehiri (evelevelo)
  - a) Ohithate wakhuma enterevaalo ( )
  - b) Ophiya ewora yookwanela osikhola ( )
  - c) Ohimmaaliha muhusiha , mukhwaa, aalocaka. Oveyiha ntata ni owehererye elukuluku aya ( )
  - d) Onyakulihane ni mukhwa akhalano yooloca yoohiyana ( )

Ohuserye

Okhapelelaya ya esikhola

Ohusenrye wi esikhola nipuro nookhweleya ti wi onahaala okhapeleliwa. Esikhola yookhapeleliwa anasikhola ennakhala phaama ni murecele.

Wi nikhapelele esikhola yahu nnahaala ovelaka, niyehaka ikokhola vanipuroni vaya, ovela musaalani ni vate vaya. Naakhapeleletho maliivuru niwakhenlaahu wi anasikhola akina ehuseriyeno eyakha enawa.

Eruku 11: Anasikhola arihaka ipaphelo mmucankani

Eruku 12: Anasikhola akhapelelaka maliivuru

Kihusenrye wi:

- Makhalelo oosikhola enapaka soochara nto rehererya waataana wa achu vasikhola.
- Esikhola soohiyana hiyana emoha ni ekina ntoko nipuro nnapchwanyeyaayamo
- Esikhola ti esikhola yookhalano ethale aya:
- Wi nikhapelele esikhola enakhweleya wi:
  - oveleke musaalani ni vaate,
  - okhapeleleke ikaasatipaanyu ni itumpusi;
  - Ohipwexeke iviituru sa ixanela ni
  - oyeeheke ikokhola vanipuro vaya.

Ovarerye waahusenrye

1. Ovarerye iruku XX ni otharihe miteko ononeyihwamo.
2. Tiheeni enahaala opakiwa wawi ekhapeleliwe esikhola?
3. Nnahaala wakhapelela maliivuru osikhola?

Ohuserye

Ocicimiha wa ohiyanahiyana

Mahiku ootheene nnachekula ni achu oohiyana-hiyana mwa okhala wahu.

Ohiyanahiyana ola onooneya wa okhala wa mwiili, ocicimiha, namaripa naari musuku, onavekeliiyewo ni ikina.

Wi nikhale ni ohakalala enakhweleya wemererya ohiyana ni cicimihaka makhalelo awupuwela wa muchu ti muchu.

Eruku 13: Ocicimiha mwa mahiyanelo

Ovarerye waahusenrye

1. Ti heeni nnahaalahu opaka wawi nichekuleke mwawiwanaana ni achu akina?
2. Orepe olocaka wa waataana wa phaama osikholani.

Ohuserye

Omaliha ni murecele ohirivo mukhico

Mukhalelo nnupuwelaahu, nnapakahu onnooneya wataana wahu osikhoola naari vaate vaya, vakina, muhaxaxaka mukhico.

Mukhalelo waphaama wa wikosoopela mukhico ori omaliha mukhico muhiwanne, wiiwa ni icicimiha miruku saachu akina.

Olocelana mwiiwananaka eri echu ya omaliha mukhico, asikhoola, naari mweemusini naaritho mmuceceni.

Eruku 14: Olocihana

Eruku 15: Muhusiha alocaka mwaha

Ovarerye waahusenrye

1. walakhanye mitheere enaloca muhiwanaka ni wakhule sokohiwa iha:
  - a) nnahaala wikosoopela oruwanana ayi?
  - b) Ti heeni enakhweleya wi nnlocelani ni murecele ohiriwo mukhico?
2. Ovarerye iruku. Eruku ti ani enooniherya olocelana wa murecele ohiriwo mukhico?

Koohuserya wi

- Kaakhaviheryeke asinammaaka yahaawelaka;
- Kithate ni ootheene kihimuthanyaka muchu;
- Waacicimiha achu ootheene;
- Wiiwa ni ocicimiha ya oloca ya achu akina;
- Oloca eri echu ya phaama wa okhalelana ncicimiho ni murecele.

Ovarerye waahusenrye

1. Esikhoala awo enaphwanyeya woowi?
2. Orepe, mmitheere vakhaani, mphacuwa ya esikhola awo.
3. Opake ekarafiku ya mphacuwo ya esikhola yawo.
4. Ti ovi okhweleya wamukhalelo va wasikhola wawo?
5. OloceOloce ophwanela ni owereya miraru sa anamwane.
6. Ti heeni enahaala opakiwa wa okhapeleliwa wa esikhola ?
7. Orepemo mu iphaka mmitheereni inachara:
8. Wi nikhale _____
enakhweleya _____ muchu ti muchu.
9. Nnahaala okosoopa mukhico hayi?

NIKUPA NA NIHUSERYO 4

ELAPO AHU

Nasikhola okhale oosuwela:

- Othoonya mukhalelo ni ophwanyeya wa eporovinsiya;
- Othariha mahianelo wa achu a ananloko;
- Oromola mapuro oophacuwa ni sa ithale sirimo eporovinsiya ayo;
- Othoonya malapelo, makhovelelo ni ikano a mmawaani;
- Othariha miteko soopuha soopakiwa ni ananloko a eporovinsiya ayo;
- Othoonya mahiyanelo a nakoso, ichu sa weeciha ni miphiro naari moolocelana ya eporovinsiya. Weerano micharelo ookosopa mmuxeweni;
- Othoonya ineneeryo sa mmuxeweni;
- Othoonya makacamiho inaruha ohooxiha wa onakhaliwamo.

Ohuserye

Onaphwanyeyavo elapo ahu.

Ophwanyeya wa nipuro nimoha wa elapo ya echaya ti yookhweleya.

Wi niphwanye mwa waaxa nipuro nimoha mulaponi wa echaya sinnedapeliwa mithoonyo, nninko ineneeryo oocharela ni yaala ari awooniheriwa mwa okhala wa nsuwa.

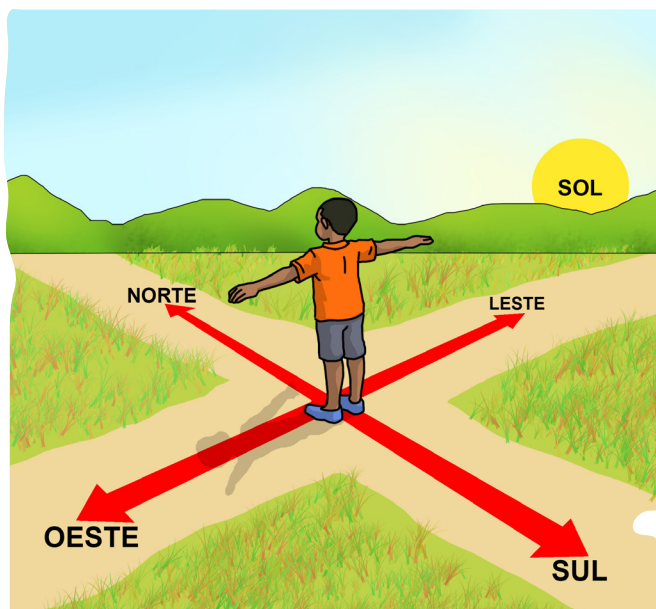
Makhalelo a olapano nsuwa mwa ophwanyeya elapo?

Nwonowo othoonyeryaka nikupa onakhuma nsuwa, nikupa nenla ti Exite/Leexite, nikupa na onyotho ti Oweexite, ohoolo ti Onooriti ni oculi ti Suuli.

Nto, wi niphwanye nipuro na elapo ahu, onakhwela olapano maapa ya Waafirika ni oromola mikoti wa Onooriti, Osuli, Exite ni Oweexite.

Eruku 1: Onaphwanyeya elapo ahu

Eruku 2: Mithoonyeryo oophwanyiha

Elapo ahu enaphwanyeya omucecheni woowaacamela ephareya makupa onakhuma nsuwa ya Waafirika ni yookhalano munlaano iha:

Osulu – Erepuupilika ya Otansaniya mwa muhice Rovuma onamwalaniha ilapo iha piili;

Vathi – Erepuupilika ya Waafirika tu Suuli;

Veeri va elapo ahu munikupa onaneela nsuwa onapaka munlaano ni ilapo sa Omalawi ni Osampiya;

Onakhuma nsuwa – Omwene wa Eswatiini, Erepuupilika ya Waafirika tu Suuli ni Osimpaapwe;

Onikhuma nsuwa – Oseyaanu Intiku

Wooniherye ohusenryaawe

1. Opake exikantilyawu wa maapa a elapo ahu.
2. Ocharihelaka exikantilyawu wa emaapa, ocampule emaapa ya Omosampiikhi mukateerununi mwayo.
3. Ocikichele eporovinsiya onaphwanyeyaayamo.
4. Oromole minlaano sa eporovinsiya awo.
5. Eniichaniwa hayi ePooma onakhalaawemo?

Ohuserye

Okaweya wa miceche ya oMosampiki.

Elapo nnakhalaahu enichaniwa Mosampikienapacerya omuhice onichaniwa Rovuma oporovinsiya ya Okaapu Telekatu ophiyera omuhice onichaniwa Maputu oporovinsiya ya Omaputu.

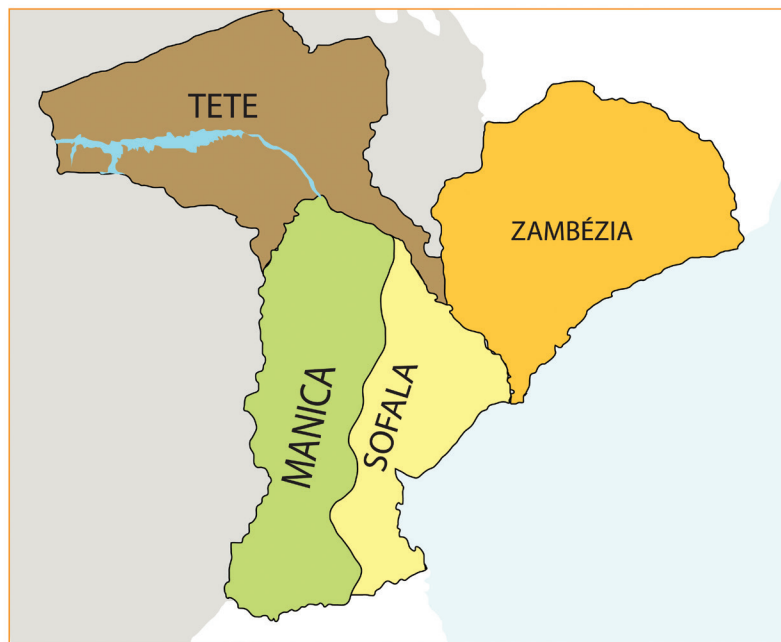
Elapo ahuhari oohooxihiwa ni akunya oopurutukale, elukuluku yeeyo yaari eporovinsiya ya elapo ookhopela. Mwa ophwanya murecele mu eyakha ya 1975, elapo ekhala ookaweya mwa iporovinsiya ikhaani, awuukeleya mmakupa mararu: nikupa na osulu, veeri ni ohico

Eruku 3: Nikupa na omoko

Muceche a onoorti inaphwanyeyawo iporovinsiya ya oNampula, Oniyasa ni ya Okaapu Telekatu.

Eporovinsiya	Ekapitaale
Oniyasa	Olixinka
okaapu Telekaatu	oPempa
oNampula	oNampula

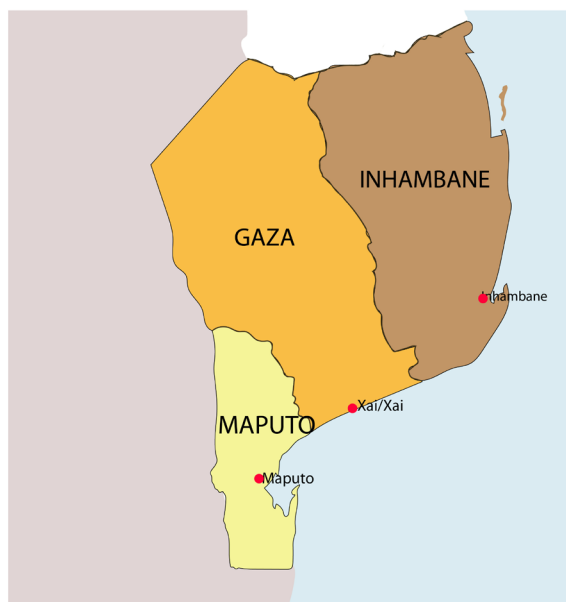
Eruku 4: Nikupa na veeri

Muceche a veeri inaphwanyeyawo iporovinsiya ya Oteete, ya oSampeesiya, ya oSofala ni ya oManika.

Eporovinsiya	Ekapitaale
Oteete	Oteete
oSampeesiya	oKelimani
oManika	oXimoyu
oSofala	oPeyira

Muceche oosuuli inaphwanyeyawo iporovinsiya ya Onyampaani, ya oKaasa ni ya oMaputu

Eporovinsiya	Ekapitaale
Onyampaani	Onyampaani
Okaasa	oXayi-Xayi
oMaputu	oMaputu

Eruku 5: Nikupa na ohico

Epooma etokotoko ya elapo ahu enichaniwa Maputu, nto kula eporovinsiya tho yookhalano epooma aya etokotoko.

Nsuweliho na masu

Epooma etokotoko – epooma enaphwanyeyawo alipa a koverunu.

Exitatuutu – michaka- wa makhalelo eneeriwano malapelo aya

Eruku 6: Ipa sa ahooleli

Elapo ahu wi ekhale phaama, iporovinsiya sikawanyiwe mwa itixitiritu.

Eruku 7: Kuveernu oomucecheni wa oMukup

Itixitiritu inakawanyeya mwa ipooxito atiminixitarativu ni iha inakawanyeya mwa ilokalitaati

Eruku 8: Epooxitu ooholeliwa

Ahooleli a owerya

Eporovinsiya enecihiwa ni sekeretaariyu a exitaatu ni koverenatoore nto a etixitiritu ori musatoro. Alipa ooholela wa kuveerunu ala eri anaroromeliha okhala wa phaama wa achu.

Wahisuwela wi

Epooma ya oMaputu eri etokotoko ya elapo ahu ni erino exitatuutu ya eporovinsiya ni ekayiwe mwa itixitiritu munisipale haya

Ovarerye waahusenrye

1. mmiceheni mikavi eri ookaweya elapo ahu?
2. eporovinsiya ayo onaphwanyeya omucecheni ti ani?
  - a) opake exikantilyawu ya emaapa ya oMosampiki.
  - b) Ni exikantilyawu ocampule ni ocikiche iporovinsiya sa muceche ayo.
3. ti evi ekapitaale ya eporovinsiya ayo?
4. waakhwanihe malaka ni masu anahalela mmutheereni:

Miyoonelo wa _____ sookhalano nlapelo wa _____ ya phaama _____ ni okhapelela wa _____.

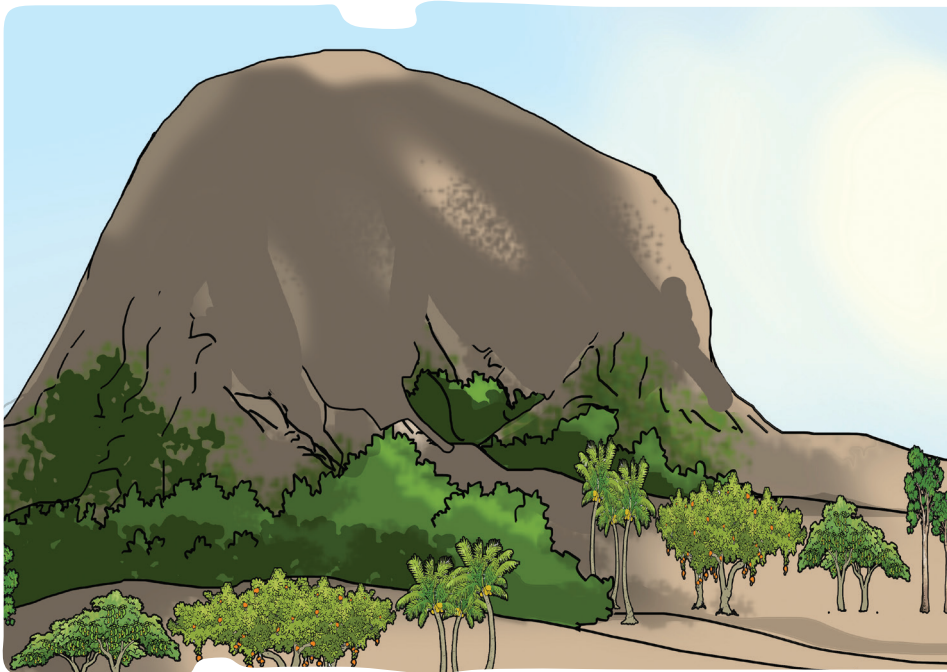
Ohuserye

Mukhalelo wa echaya

Erelevu

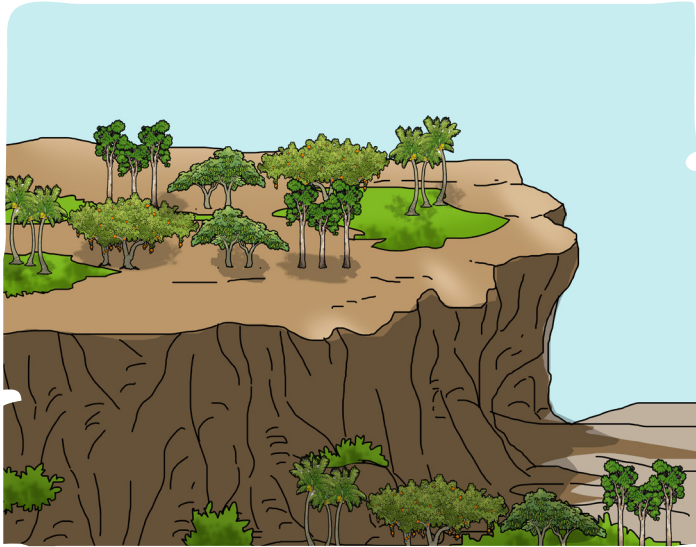
Ichu sootheene sinoorukryerya anooneyiha irku soolikana, akhweya oovalala naari imoko. Ninniichana erelevo mahiyaneo a okhala wa echaya.

Elapo ahu onnooniherya mikhalelo mararu wa erelevo siri: miparo, imoko ni miyako.

Eruku 9: Mwaako

Miyako – moko naari owela wa echaya mooya osulu moovirela imeeturu 1000.

Eruku 10: Imoko

Imoko – echaya
yoowela vasulu avirela
imeeturu 200.

Eruku 11: Macapo

Miparo – echaya
enoonihera ovalala naari
oowelela oohiphiya
imeeturu 200.

Mikoti, siri ichaya inaphwanyeya mwa nikhalo na erelevo ookithelaxa veeri va miyako.

Elapo ahu onnooniherya nikhalelo na erelevo nninko exikata. Muceche wa ohico ni munikupani wa ephareya wookhalawo macapo.

Iwelelo wa macapo yaala sinnaphiyerya ammeeturu 0 mpakha 200. Mmicecheni a echaya ya oMosampiki, sinnaphwanyeya imoko, inooneya mwa waaceya wa miceche sa osulu. Iwelelo wa imoko sinnaphima ammeeturu 200 mpakha 1000. Miceche sa miyako sinnooneya mootonta ni inaphwanyeya mwa ovolowa veeri va elapo ahu. Iwelelo aya sinnavirela ammeeturu 1000.

Wahisuwela wi:

O Monte Binga é o mais alto de Moçambique e localiza-se na província de Manica.

Okhweleya wa erelevu

Erelevu eri yookhweleya wi sipakiwe miteko sawaaca. Ohico ori onalimwawo ni ophuwiwa imope. Omokoni ori wa otho mmwakoni onapakiwawo minerasawu ni turismu

Ovarerye waahusenrye

1. ti ani makhalelo a irelevu iri mwelaponi mwahu?
2. Omaliherye mitheere enachereya:
  - a) Relevu iri _____ wa okhala wa _____ enooneya vathi.
  - b) Mwaako _____ ori wa _____ wa Omosampiki.
3. Ti ani makhalelo a irelevu inaphwanyeya wa eporovinsiya onakhalaawo?

Avaliação formativa

1. muceche ti ani a waafirika onaphwanyeya elapo ahu?
2. oromole minlaano wa elapo ahu.
3. Owale malaka ni masu anahalela wi okhaleno mutheereni awiiweya:

Elapo ahu eri _____ mwa muceche ya _____.

4. eporovinsiya ayo onaphwanyeya omucecheni ti ani?
5. ti evi ekapitaale ya eporovinsiya ayo?
6. opake exikantilyawu ya emaapa ya eporovinsiya ayo.
7. ni exikantilyawu, ocampule mkateerunu ayo emaapa ya eporovinsiya ayo.
  - a) oromole minlaano ya eporovinsiya ayo.
  - b) muceche onakhalaawewo oniichaniwa hayi?
8. erelevu ti heeni?
9. Owale malaka ni masu anahalela:
  - a) Erelevu eri mikhalelo a _____.
  - b) mwaako _____ ti etokotoko opwaherya miyako mikina a _____.
10. Ti evi mukhalelo wa echaya onacela omucecheni onakhalaawewo?

Ohuserye

Ekilima

Ekhumaka owaani eyaaka osikhola, Maaya ni Rotiriku yahivarerya wiirimo yoonawo okhuneliwewo ni neekhu sawaaca.

Ekookelaka owaani Maaya ahitikineya: woone Rotiriku meekhu aarimeleya, nsuwa nnamwaarya ni woviha!

- Wosuwela ti eheeni? Aahikoha Rotiriku.

-Nthowa wi Elukuluku ennatatuxeya vanihiku. Wamweeri yokhala elukuluku yoriraxa ikina wovihaxa. Hiiha, elukuluku eri okhala wooviviha ni wooriiraha vanipuru.

Eruku 12: Nihiku na wiirimu owalen'ye ni neeku

Eruku 13: Nihiku na wiirimu wooreerawo

Ekilima ori wuluuleya wa okhala welukuluku veelaponi mwelukuluku etokotoko.

Sokhalawo ikilima sohiyanahiyana. Ekilima ya Omosampiki eri toropikale erino ilukuluku piili: yooriirya ni yooviha.

Oriirya eri elukuluku ya wuuma ni oriirya ni epwila vakhaani nto oviha eri elukuluku yooviha ni yoonana ni epwila yawaaca.

Ekilima eri enakhweleya wi enneciha miteko saachu. Ntoko, namalima onakhwela osuwela wa ekilima wi asuwele liini anahaaliye aale ni ahace yelee aanliye.

Eruku 14: Elimwi

Eruku 15: Eyiita/epula

Ovarerye waahusenrye

1. Elukuluku ti heeni?
2. Ovarerye elukuluku eri hayi ni otharihe

A

B

3. Ocampule woniheryaka elukuluku ovarenryaawe.
4. Wakhwanihe mutheere onacharela:
5. Ekilima ori _____ wa okhala
_____ ya _____ mwelukuluku
_____.
6. Ti ovi okhweleya ya ekilima?

Ohuserye

Mihice ni machaca

Muhice ori ocimaka wa maahi. Muhice onapakeya ni: nacuucu, ochimaka wa maahi, museresere ni onakotaayawo.

Mihice sinnawerya ochimaka veeri va miyako, mparoni ni aviraka mmikotini.

Nsuweliho na masu

Ochimaka wa muhice – etila onaviramo maahi wa muhice

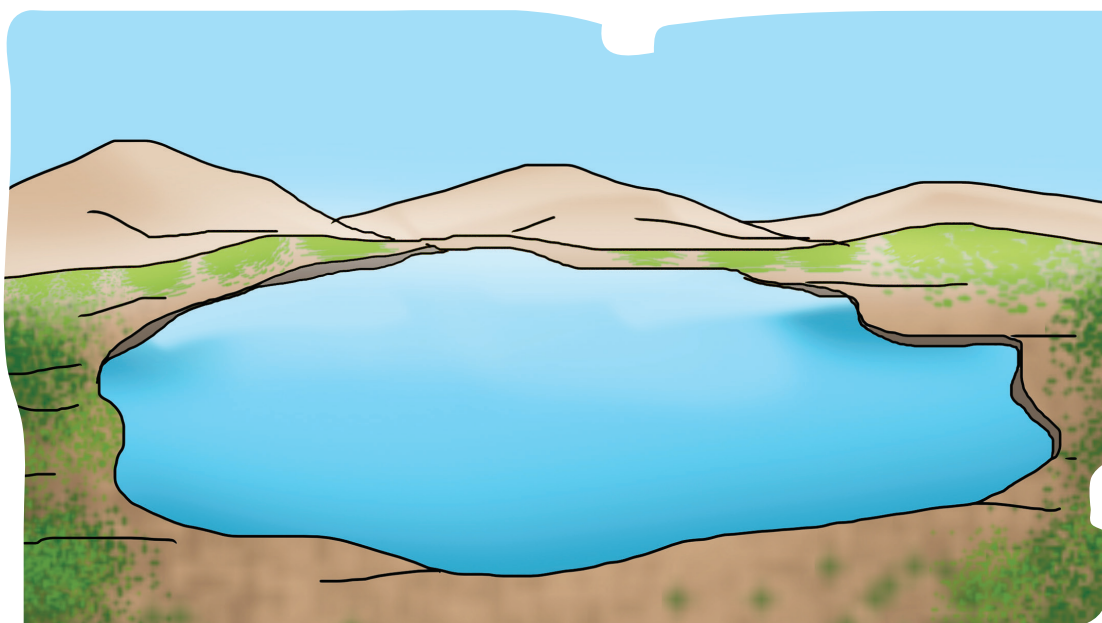
Wookota – onakotawo muhice.

Eruku 16: Mihice ni makupa aya

Mihice mitokotoko sa elapo ahu siri: Sampeesi, Punkwe, Limpopo, Inkomaati, Saave, Luuli, Mesalo, Rovuma ni Maputu

Mihice sawaaca sa mwelapo mwahu inaphacuwa mmwakoni mpuwa weelapo ni mwelaponi sinacamenle ni inakota opareyani.

Eruku 18: Nchiya

Nchaca inri wemela wa maahi erukuryeriwe ni echaya wa malathe ootheene. Machaca ennakhala oophacuwa ni oopakiwa.

Machaca oophacuwa ti yale epaken'ye meekhaaya mwelaponi, ntoko Nchaco Xiwuta, Xiruwa, Niyassa ni Amarampa

Eruku 19: Nchiya noophacuwa

Machaca oopakiwa ti yale epakiwe ni achu, ntoko, nchaca Kawora Passa, Masinxiri, Xikampa Reyale, Pekenu Lipompo

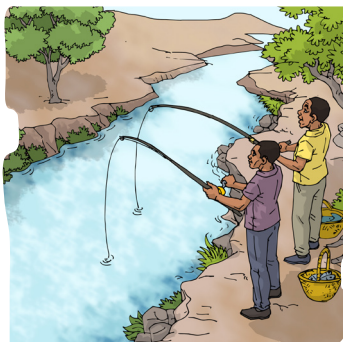

Eruku 20: Nchiya noopakiwa

Okhweleya wa mihice ni machaca

Muhice ni machaca siri sokhweleya mwa okhala wahu wi ennanivaha maahi wi napeyeno soolya, omiserya mmacani, opakiwano makesi, ni musewe onecamo mwanceya.

Ti mmuhiceni ni mmachacani anahaalaahu omesamo, orapa, ofula ni waakha.

Eruku 21: Omesa

Eruku 22: Miphiro soolocihanamo

Eruku 23: Mapokha

Wi nikhapelele ni nikosopele mihice ni machaco hinnahaala: orihamo ikokhola, mapotoro ni oliyaatu museresere wi inanariha okhala mwelapo

Eruku 24: Okhapeleliwa wa muhice

Ovarerye waahusenrye

1. Muhice ti eheeni?
2. Muhice onapakeya ni eheeni?
3. Oloce muhice mmoha wa eporovinsiya onakhalaawewo.
4. Ti eheeni nchaca noopakiwa?
5. Nnahaala okhapelela hayi mihice ni machaca?
6. orepe mwaamuchaka olocaka wa okhweleya wa mihice ni machaca.

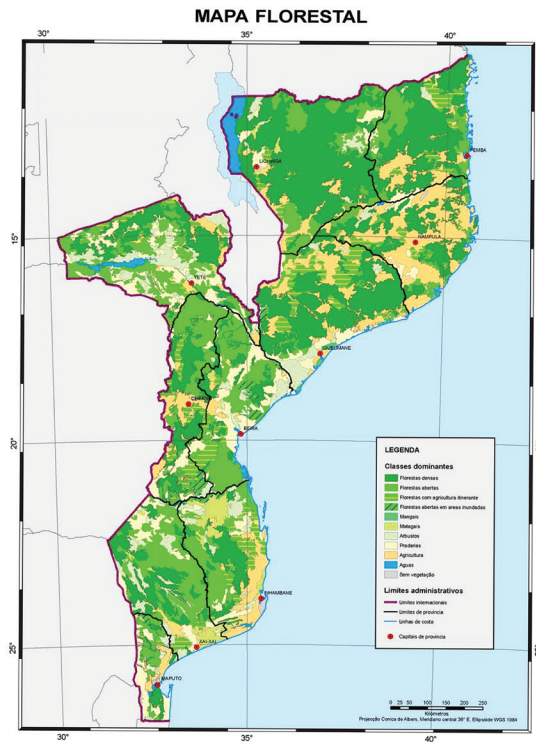

Ohuserye

Matakhwa ni axinama

Efolora eri miri sohiyanahiyana inakhala mwelaponi. Omosampiki, okhala wa matakhwa siri: savana, mankale ni ntakhwa.

Savana eri okhala wa ntakhwa iriwo miri mikhaani soomwalaana mmoha ti mmoha.

Eruku 25: Matakhwa ni asinama

Eruku 26: Mathooro

Mankale eri okhala wa ntakhwa ininnuwa okhipi wa maahi oopareya miri sininnuwa mmahini ya opareya erino maakha.

Eruku 27: Matakhwa a mphareya

Ntakhwa iri okhala wa miri mitokotoko ni soorakama.

Nsuweliho na masu

Gramíneas – nnaxi onalyiwa ni onnawereya olapeliwano mwa waaliha inama.

Eruku 28: Mutakhwani

Okhweleya wa ntakhwa

Ntakhwa nri nookhweleya mwa okhala wa achu wi ennacicimiha m'wiya, ennareeriha echaya, ennakhapelela echaya mwa omwareya, ennanivaha ithaapwa wi itekiwe impa, opakano mirece.

Efawuna eri axinama enakhala vamucecheni waya

Elapo ahu eri yoopuhuwa ya inama sohiyanahiyana inakawanyeya mohisuweleya echaraka okhala wa ekilima ti ekilima ni ntakhwa. Asiinama ntoko chomoco, ahavara, amwaco, ichepo, naahe, anacama, ipalame soowalawasa siri asiinama amutakhwa.

Eruku 29: Inama soohiyana sa mutakhwani

Matakhwa okhwatiihiwa osaya mwelaponi mwahu
Mwelaponi mwahu soopakiwa iparki sa waakuha ni okhapelela
Efolora ni Fawuna ntoko:

Epaariki

Enaphwanyeyawo

Epaariki ya Elapo ahu ya Oko- Oporovinsiya ya Osofala
ronkosa

Epaariki ya Elapo ahu ya Ozinave Oporovinsiya ya Onyampani

Ereseriva

Enaphwanyeyawo

Ereseeriva ya Oniassa

Oporovinsiya ya Oniassa

Ereseeriva ya Omaromewu

Oporovinsiya ya Osofala

Ereseeriva Esipesiyale ya Oma-
putu

Oporovinsiya ya Omaputu

Wahisuwela wi:

Efolora ni efawuna siri sophacuwa inakhweleya wa okhala wa achu.

Ovarerye waahusenrye

1. Etakhwa ti eheeni?
2. Axinama ti eheeni?
3. Ti evi yookhweleya wa etakhwa?
4. Muteko ti ani anapharaaya ipaariki ni ireseeriva?

Waahisuwela wi:

- Elapo ahu onaphwanyeya Waafirika;
- Makhalelo a echaya ya elapo ahu ti: macapo, imoko ni miyako;
- Elukuluku onooneya mweelapo ahu ti: toropikaale; wooviha;
- Muhice ni machiya siri sookhweleya wa ekumi ahu;
- Itakhwa ti soonivaha epheyo wi nimumuleke phaama;
- Ipaarikhi ni ireseeriva ti mapuro ookhapeleliwa ni waakiheriwa ni kuveerunu.

Ohuserye

Achweene

Achweene anakhala vanipuroni anaphwanyeya.

Khali achu hiyakhala vanipuro nimoha, yeeca va nipuro eyaaka va nipuro nikina yaxaxaka soolya. Nyenya esuwenlaaya olima epacerya okhala aweemela munipuroni nimoha.

Mutano, achweene anathukumanya mpoomani, nvilani ni waaliteyani.

Othukumanya ola ti wi achu anaaxa okhala wa phaama ntoko muteko, isikhola ni isipithale.

Ovarerye waahusenrye

1. Achweene ti eheeni?
2. Wakhwanihe iphaka

_____awaaca enaphwanyeya _____
othukumanya mpomani nvilani.

3. Mwaha wa eheeni achu enathukumanyaaya mpomani?

Mapuro erino ethale

Mapuro erino ethale, siri mapuro erino walakhanyiwa wa weereya wa ophacuwa waya.

Mwelaponi mwahu akhalawo mapuro erino ithale awaaca, wa okhweleya waya eri patirimoonyu kulturale. Mapuro yala eri ipa, ikolomonco, imusewu, mwyaaako, matakhoa, ipipiliyoteka ni mithato.

Ntoko socikicheliwa khali vanlukuni Omanika ni Wamphula, onemelawo pophoro Omaputu, epipiliyoteka nasiyonaale, muthato Tona Aana Oteete.

Heyiha ni mapuro makina enahaala okhapeleliwa ni okuhiwa wi achu enahaala oyariwa esuwele opakeya waya

Eruku 30: Eparasa ya achonki

Eruku 31: Ncampulo na Eruku ya Samora Maxelee

Eruku 32: Eponthi

Mweelaponi mwahu sookhalawo mahiku a maphacuwo ni mikucho, inaphwaneliwa osuweliwa ni achu ootheene
Mahiku a maphacuwo ni mikucho wa Omosampiki.

Nihiku	Yeeren'ye
1 na Xaneeru	Nihiku na murecele wa ilapo
3 na Fevereeru	Nihiku na achonki ooMosampiki
7 na Apiriili	Nihiku na athiyana ooMosampiki
1 na Xuunyu	Nihiku na anamwane a ilapo ah
16 na Xuunyu	Nihiku na anamwane a Waafirika
Nihiku na emetikaale	Dia da Independência Nacional
25 na Xuunyu	Nihiku na woopoliwa wa elapo
7 na Setempuru	Nihiku na wiiwananeya wa oLusaka
25 na Setempuru	Nihiku na awaniha ekhoco
4 na Oyituupuru	Nihiku na murecele
12 na Oyituupuru	Nihiku na muhusiha wa oMosampiki
25 na Tesempuru	Nihiku na emusi/ Nataale

Quadro 1. datas históricas e comemorativas

Ovarerye wa husenrye

1. chweene ti heeni?
2. Ti eheeni mapuro erino ethale?
3. Oromole mapuro erino ethale a eprovinsiya awo.

Avaliação formativa

1. Oloce wa malamulo a vasikhola
2. Otakiherye mukateerununi wayo ni wakhwanihe mutapelani sa ophwanelela ni owerya:

Niphwanelo	Niweryelo

3. Ti evi yookhweleya ya nlamulo na vasikhola?
4. Makhalelo ti ani a okhapelela nliivuru na osikhola?
5. Otakiherye mukateerununi mwayo ni wakhwanihe mitheere inacharela:

Wi nikhapelele .....nnahaala opaka.....
ohela ikokhola mu.....ovela mmapuroni
oohuserya.....ni vaate vasikhola.

6. Ti eheeni enakhweleya mwa wiiwanana wa phaama?
7. Ti eheeni nnahaalaahu weera wi nikosoope ohiiwanana?
8. Oromole okawanyeya wa elapo ahu.
9. Eporovinsiya ayo enichaniwa ti ani ?
10. Ti evi Epooma ya eporovinsiya ayo?
11. Oromole iporovinsiya ya okaweya ya elapo ayo.
12. Othoonye ipoma sa iporivinsiya sa okaweya ya elopo ayo.
13. Otakiherye mukateerununi mwayo ni wakhwanihe malaka mmitheere inacharela:
  - a) Wi nirehererye .....iporovinsiya sikawanyiwe
.....

b) Itistiritu sikawiwe mwa .....atimistrativu ni.....

14. ti evi nlapelo na achu mamwene?
15. Elapo ahū onaphwanyeya onakhuma nsuwa ya waafirika. Oromole masina a ilapo anapaka munlaano mu nikupa onaneela nsuwa ya omosampiki.
16. Ni exikantilyawu, ocampule mukateerunu mwayo emaapa ya omosampiki ni ocikiche nikuma onaphwanyeya eporovinsiya ayo.
17. Oromole makhalelo a erelevu ya elapo ahū?
18. Oloce wa ekilima.
19. Ti evi yookhweleya ya ekilima?
20. Oromole makupa a muhice?
21. Ohiyanihe machiya oophacuwa wa oopakiwa ni muchu?
22. Ti evi yookhweleya mwa okhapelela mihice ni machiya?
23. Ti evi yookhweleya wa matakwa?
24. Ti evi yookhweleya wa axinama?
25. Ti evi yookhweleya mwa okhapelela matakwa ni axinama?
26. 26. Otakiherye mkateerunu mwayo ni owale malaka mmitheereni masu anahalela:
  - a) ananloko ti nikhuuru na _____ anakhala mu _____ nimoha.
  - b) Mwa waasya makhalelo a _____ a wiikhalela, onnakuxa _____ mwa ovolowa mwa ilapo _____ moohireerela.
27. 27. Mapuro a maphacuwo ti heeni?
28. 28. Oromole mapuro a maphacuwo a eporovinsiya ayo.
29. 29. Nthowa xeeni mapuro a maphacuwo anaphwanela okhapeleliwa?

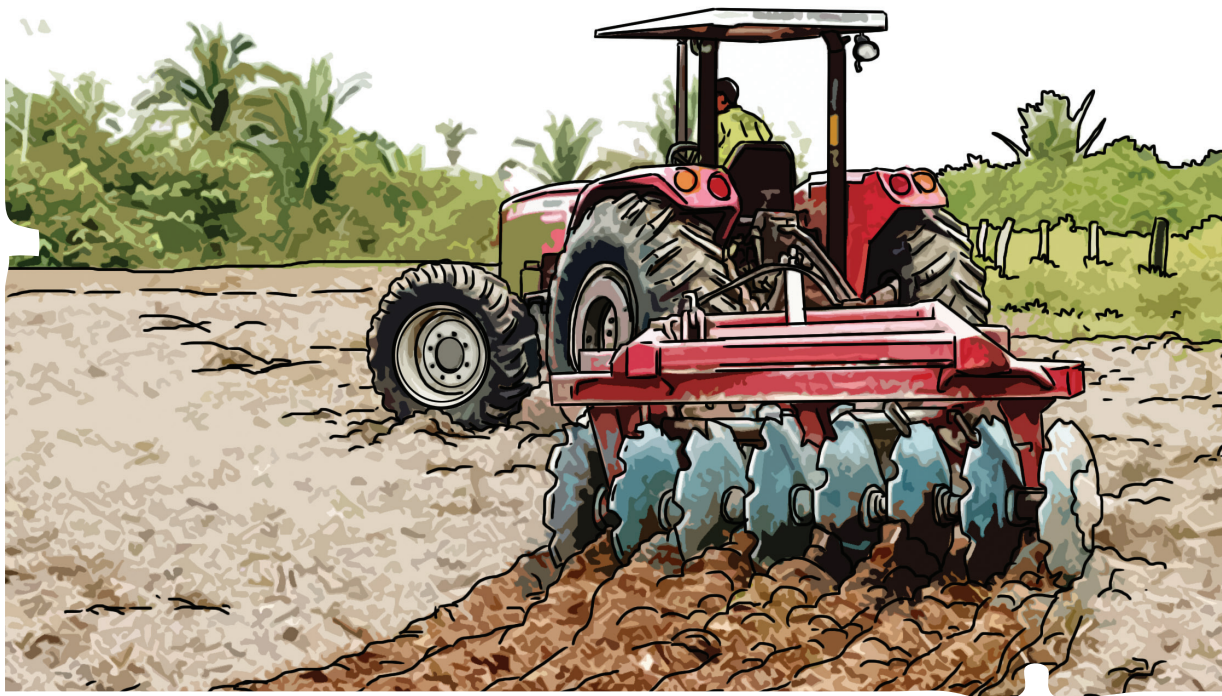
Ohuserye

Miteko sookuliha sa achweene

Achweene a elapo yahu enapaka miteko sawaaca sookuliha, ntoko soolima, soomesa, ophuwa ihopa, waphuwa anakhu, waphuwa asiinama ni osaya

Muteko wa Olima

Olima ori muteko wa omanyula echaya. Sookhweleya inalimmwa siri Nakhuwo, caakwa, meelee, makuchi, khwakwe, nvuka, kholowa.

Eruku 33: Taratore alimaka

Olima eri enakhweleya wi eri yeela enanilyiha ni enawoorola achweene a waaca.

Muteko wa olima ti ookhweleya ni onapakiwa oonelelaka okhweleya waya naari onnapakiwa ni achu a elapo ahu.

Wi echaya olimmweke, onnakhweleya ohele exiturume wi ekhmeke soolya sa waaca sintoko: nakhwo, nvuka, nooce, caakwa, meelee, musoro, kharaka, kholowa, nacuva, chipampa ni ikina. Echaya ekina onalimmwa ichu sinavaha ikhorowa sintoko: muhali, chaya, ekoopora, mukhaacu, soona, xirasooole, ni mukokho.

Eruku 34: Soolya soohiyana soolimmwa

Ovarerye wa husenrye

1. Ti eheeni muteko wa olima?
2. Ti ivi soolimwa inalimmwaxa oporovinsiya wawo?
3. Ti ovi okhweleya wa muteko wa olima?

Ohuserye

Omesa

Omesa eri muteko wa ophara ihopa, mukhampa, alakoxita, ekhala, iluula.

Onnamesiwa mmuhiceni, mmachacani ni mpareyani. Omesa onnawoorola amusi mwa soolya ni sokuliha simesiwe.

Wokhala omesa wa mmawaani ni wa apophoro. Omesa wa mmawaani ti yeele onamesiwa ni mmeso, ereeti, ni mwanceya. Omesa ni pophoro ti yele enapakiwa ni apophoro atokotoko.

Eruku 35: Omesa wa mmawaani

Eruku 36: Omesa wookhweleyaxa

Akwakulutuura

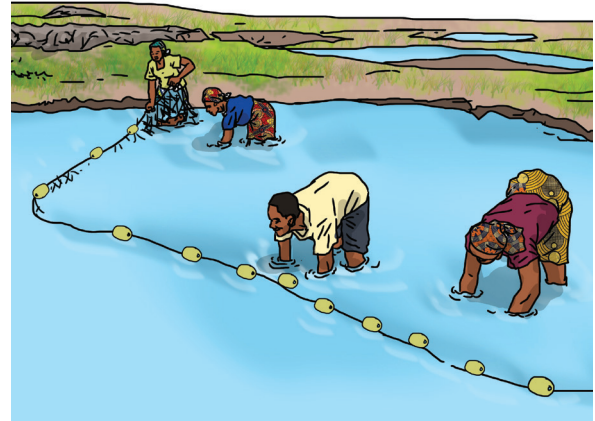
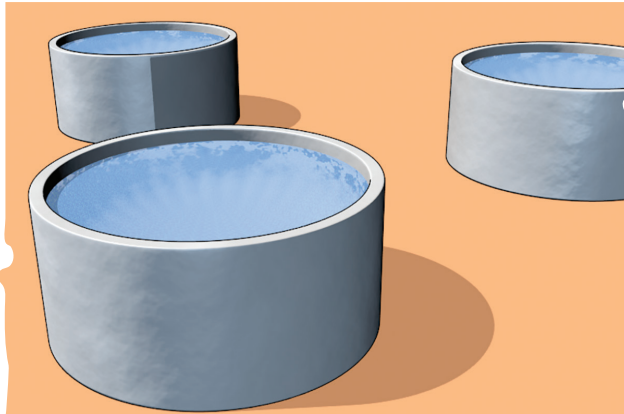
Akwakulutuura ori muteko wa ophuwa ihopa, mikhampa mmachacani makhaani.

Ophuwa mmachacani enapakiwa mweehimani mmachacani makhaani sipakiwe.

Nsuweliho na masu

Nchaca nikhaani - ewalen'ye, erukuryeriwe.

Eruku 37: Ophuyiwa wa ihopa mookhapeleliwa

Ovarerye waahusenrye

1. Ti eheeni omesa?
2. Wakhwanihe malaka mmitheere inachara:
  - a) Omesa _____ ti yeele enapakiwa ni _____ ntoko _____, milapa, _____.
  - b) Omesa _____ ti yeele enapakiwa ni _____ etokotoko _____
3. Ti eheeni akwakulutuura?

Ohuserye

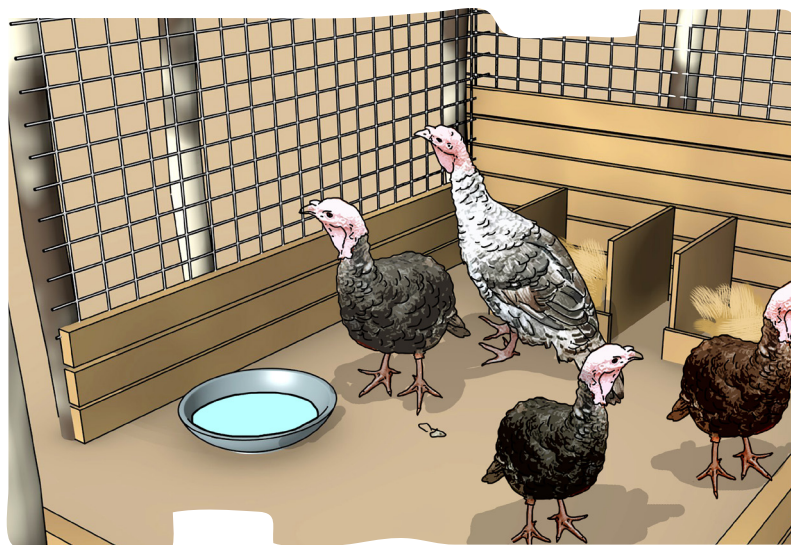
Muteko wa Avikulutuura

Ori muteko wa ophuwa wa inama sinavava. Sookhweleya sinavava sinaphuwiwa siri (anakhu, mapwacha, aperu, ikhwali, ni akansu)

Avikulutuura eri enakhweleya wi amusi ekhale phaama wa soolyani ni sookuliha.

Eruku 38: Mapwacha

Eruku 39: Ikhwali

Eruku 40: Anakhu

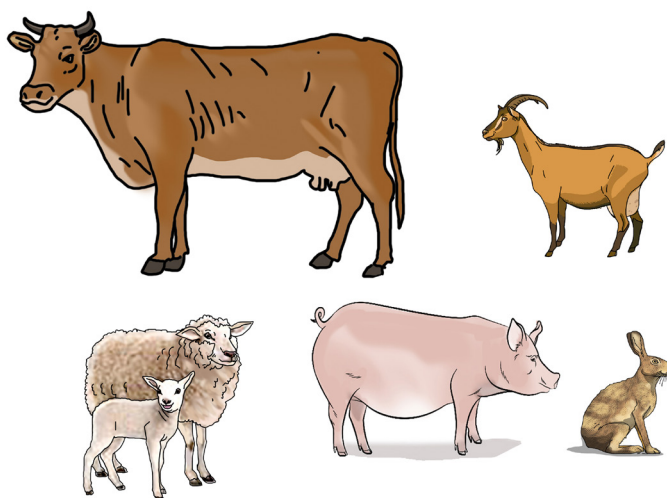
Aprende mais

Epekuwaariya

Epekuwaariya ori muteko wa ophuwa inama sookuliha ni soolya. Inama sinakhweleya mwa muteko yoola siri imope, ikupa, ipuri, ipucepuce, ni anamarokolo.

Epekuwaariya eri enakhweleya wi ennapaka phaama moolyani mhahu wi yokhalawo emece, mukaka, nnyapara ni manyaka.

Epekwaariya onnanivaha ichu sa waaca wi olapeliweno omachinini sintoko emece, nnyapara (isapat, mirupa) manyaka ni makhuva (ikarma sa wooselelano) ni mphrelo nenla ananloko annakhala oophura ikhorowa ni soolya sa iphotiphoti sinarweela mwa inama.

Eruku 41: Mahiyaneyo wa soophuwa wa inama sinavava

Ovarerye waahusenrye

1. Ti eheeni avikulutuura?
2. Owale malaka ni masu wi okhaleno mitheere a wiiweya
  - a) Mmiseryo wa _____ ti ole onapakiwa ichu _____ ntoko _____, anakhu, _____.
  - b) Epekwaariya onnanivaha mwa mphurelo aya _____ mukaka, _____ ni _____.
3. Ti evi okhweleya wa avikulutuura?
4. Inama ti anai oophuyiwa osuwenlaawe?
5. Nthowa xeeni ophuwa imope ti mphurelo na oreela?

Mphimo yookhweleyaxa

1. Otakiherye muteerunu mwayo ni ohele X mmitheere eevelevelo.

a) ananloko ti nikhuuru na achu anathata vamoha _____

b) ananloko ti nikhuuru na achu anakhala omucecheni emoha _____

c) ananloko ti nikhuuru na achu anasiveliwa weeca mikwaha _____

2. nipuro ti ani orivo ananloko a waaca?

3. mapuro a maphacuwelo ti heeni?

4. othoonye mapuro mararu a maphacuwelo wa eporovinsiya ayo.

5. othoonye ichu soolima xexe sa eporovinsia ayo.

6. omesa ti heeni?

7. Otakiherye muteerunu mwayo ni owale malaka mmitheereni anacharela:

a) omesa _____ ti yeele onalapela _____ yookhweya nninko _____ mulapa, _____.

b) Omesa woovila ti yeele onalapeliwa _____ ya ikhomo _____.

8.8, ti ivi soophura soorweela mmaahini?

9. Avikulutura ti heeni?

10. _____ ti evi yookhweleya ya avikulutura

11. Otakiherye muteerunu mwayo ni owale malaka mmitheereni anacharela:

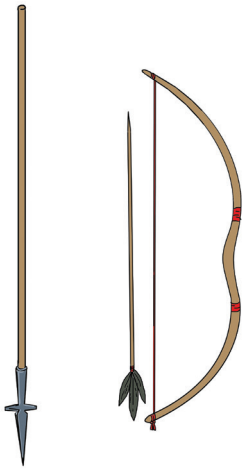
Epekwaariya ti _____ wa ophuwa ni _____ wa inama wi _____ ni olya.

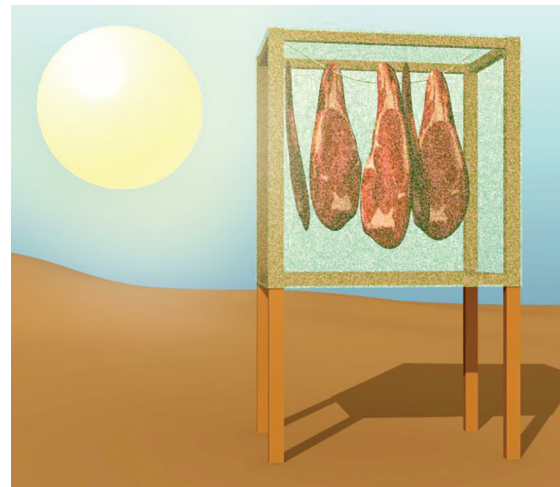
Ohuserye

Osaya

Osaya ori muteko wa ophara inama sa mutakhwani.
 Omosampiki onapakiwawoxa osaya inama wa olya.
 Osaya inama wa olya ti yeke enapakiwa ni ereyiwa, mavaka,

Eruku 42: Ichu soosayana

Eruku 43: Okhapelela wa inama

mavaka oovonya. Inama sinyokiwe inalipiherya soolya mweemusini.

Osaya wookhwatiihiwa onarameyiha inama sinakhapeleliwa ti wi onnakhwatiihiwa osaya inama seyiha.

Eruku 44: Ikolomonco soopakiwa ni marapala a inama

Eruku 45: Alopwana akookaka omasayoni

Ovarerye waahusenrye

1. Osaya ti heeni?
2. Ichu ti ani sinalapeliwano mwa osaya wa wiilipiherya?
3. Ti eheeni inasayiwanoinama wa soolya?
4. Nthowa xeeni onakhweleya okhapelela inama sikina?

Koohuserya wi:

- Ananloko ti achu ootheene anakhala omucecheni;
- Okaweya wa ananloko honalikana nthowa na makacamihho soohiyana-hiyana;
- Elapo ahu ti yooreela mwa soopuha wa soophacuwa ni sookhoveleleya;
- Echaya onnanivaha ichu sa waaca ni soohiyana-hiyana nnakhwelaahu wi nilye;
- Mwa olima echaya onnalapeliwa ichu soohiyana-hiyana sintoko: ehipa, exaruwa, taratore, araatu machini makina;
- Achu a waaca a oMosampiki analapa mwa olima, oorweela wa soolya saya ni soopuha saya;
- Iphareya, Machiya ni mihice, annanivaha ihopa wi nilye.
- Avikulutura ti ophuwa inama sirino mapururu sintoko anakhu;
- Epekwaariya ti muteko yookhweleya, nthowa wi inama sinnavaha ichu soolya ni sihinaphwanela othowa mwa soolya sahu ni mmafaapirika sa soowara ni isapatu.

Muteko wa Nakoso

Howaavo muceche orino ichu sootheene wi achu akhaleno sootheene anakhwelaaa wi iikhalele. Nthowa nenla, achu anamulima, anamulha ni annakuliha inahala. Ni ikhorowa sa sookuliha annawerya okla ichu ikina wi ya halaatorokeke ni ichu ikina.

Nakoso eri muteko wa okuliha ni okula ichu

Ookhalawo nakoso foromale ni nakoso inforomale.

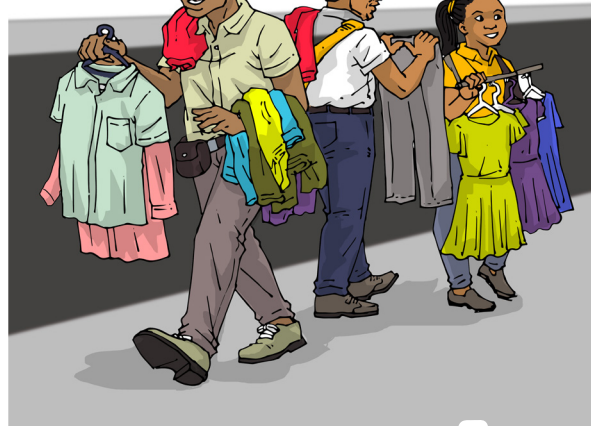
Nakoso foromaale ti ole orino itukumento ni onapakiwa mulooxani, musupermerekaatu, mmusikani ni mukantina.

nakoso inforomaale ti ole oherino itukumento ni onapakiwa mutilani, mixartin owaani ni mpithelani ya ipa.

Mulapo mwahu onnapakiwa nakoso oororomeleya ni nakoso oohiroromeleya, mikhalelo yaala soopiili siri sookhweleya nthowa wi onnaruuha ekhalelo wa imusi sa waaca.

Eruku 46: Maroca aweemereriwal

Eruku 47: Maroca ooheemereriwa

Nakoso eri ya onkhweleya wi ennaruuha ichu saphaama waachweene, ntoko miteko, osuwelana wa achu a ilapo ikina.

Ovarerye waahusenrye

1. Nakoso ti heeni?
2. Mahiyanelo ti ani orino nakoso oororomeleya ni nakoso oohiroromeleya?
3. Oromole okhweleya wa opaka nakoso osuwenlaawe.

Ohuserye

Makhalelo anokhala onanariha miceche

Aakhala makhalelo oowaa-
ca a achu anonanariha mi-
ceche. Seyiha siri osuka
wohonelela, ocweeleliha,
okhutuveliha maahi,okwata
miri ni ikokhola sa owaani.

Okhweleya wa okhapelela ni oreeherya wa muceche

Eri yookhweleya ni oreeherya muceche wi achu enahaala
oyariwa ephwanye ichu sa mwelaponi.

Ti yaphaama oriha ikokhola munipuro naya, ohisuke
wohoneleliwa, okwata miri.

Achu ootheene a vamcecheni, apakeke ichu anachunaaya
nyenya akhaleke ookhapelela matakha ni ociyela naari
okhuneela mikoti ni ikina.

Mooniheryo wa micharelo wa okhapelela muceche:

Nsuweliho na masu

Ocweeleliha - ovirikanyiha
etannyiwe mwa
nnakhalaanumo

muceche - nipuro onakhala
ichu sirino ekumi ni ichu
sibirino ekumi.

muutuwanyo - onanarihiwa
naari wuutuuxerya wa ichu
omucecheni.

- Oriha ikokhola mmikoroni, musaakhoni ni mulicini;
- Oreeriha maahi mucuchu, muhice, mmachiyani ni ehime;
- Okwata phaama ni mooreerela miri;
- Waakhapelela phaama asinama.

Wahisuwela wi:

Nihiku na 5 ya Xuunyu wa iyakha sootheene onnapakiwa mukucho wa nihiku na onakhaliwamo a elapo yootheene.

Eruku 48: Oreeherya wa ikhopela wa iphareya

Eruku 49: Waala ni okhapelela miri

Ovarerye waahusenrye

1. Ti heeni onaaweereye omucecheni naahikhapelela matakwa wa mooro?
2. Nikhapeleleke hayi manaxi ni maahi a weemele mmikotini?
3. Neereke eheeni wi nikhapeleleke muceche ah?

Ohuserye

Mikukucha Saweecano

Mikukucha saweecano siri ichu inakhweyiha weeca wa achu ni mirici vanipuro iyaaka vanipuro nikina.

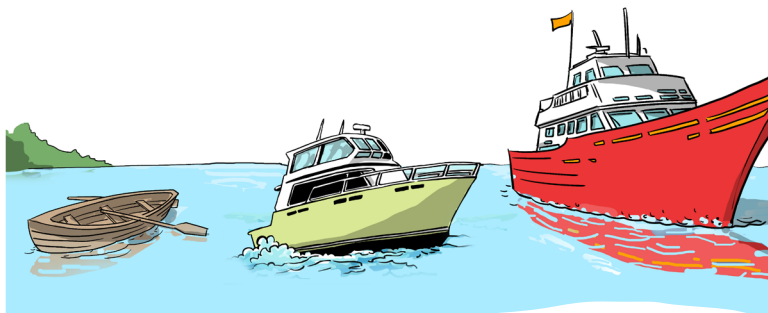
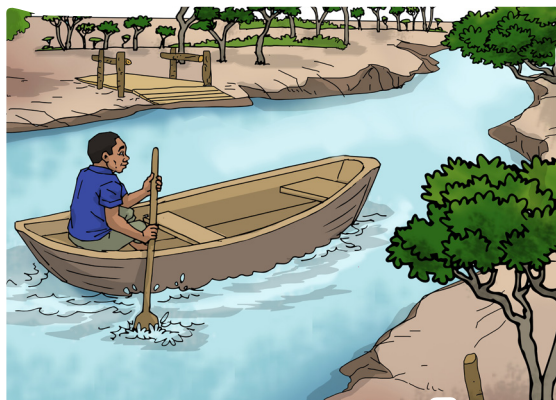
Mikhuuru sa mikukucha saweecano ni mitila saya

Sookhala mikukucha saweecano miraru: iye sineeca osulu, sineeca vathi ni sineeca mmaahini.
Saweeeca osulu siri nceke ni elikoopiteru.

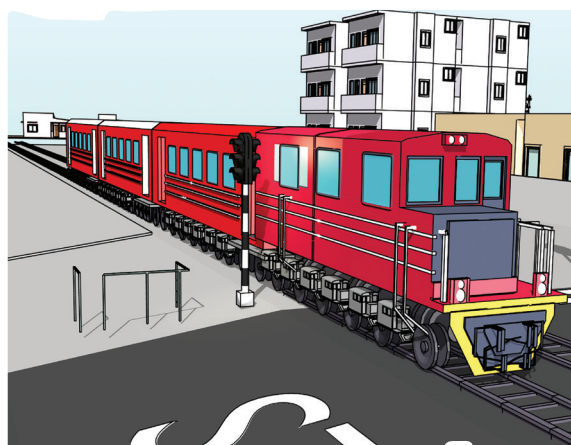
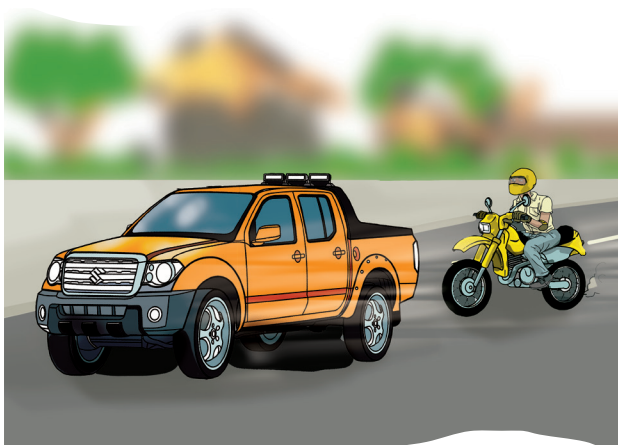
Eruku 50: Ichu sa weeciha osulu

Sookhala mikukucha sawecano miraru: iye sineeca osulu, sineeca vathi ni sineeca mmaahini.

Eruku 51: Ichu sa weeciha mmaahini

Sa weeca vathi siri mukipici, khampooyu, mutututhu, ecika, taratore ni ekarosa.

Eruku 52: Ichu sa weeciha mweechayani

Wahisuwela wi:

Khampooyu ti mukukuca onacukhula maphuta a waaca.

Wi achu yeece ni Ichu sa weecano onnakhweleya miphiro sa weecamo.

Ekwaaturu ya mukukuca

Mukhalelo na Mukukuca	Mukukuca	Mphiro
Vacheya	Mukipici, mutututhu, ecika, ekarosa ni khampooyu	Muxewe, Canci
Vasulu	Nceeke ni Elikooputeru	Musulu
Vamaahini	Pophoro, Mwaaceya	Nchiya ni Muhice

Okhweleya wa saweeca

Mikukucha saweecano siri inakhweleya wi inakhweyiha weeca wa achu, mirici vanipuro nimoha eyaaka vanipuro nikinaaku, yinnuwihaka elapo yahu.

Khalayi achu yeece ewennle inama naari oteexa mirici aya.

Saweeca sinnakhweyiha wacamelana wa achu ni sookuliha , nto ennakuviha wa ophiya wa mirici.

Ovarerye waahusenrye

1. Ti eheeni mikukucha saweecano?
2. Mikukucha saweecano ohusenryaawe siri hayi?
3. waakhulanihe ni muceka mikukucha saweecano ni mitila saya

Mikukucha saweecano	Mitila
Mukipici	Muhice
Pophoro	Canci
Khampooyu	Musewe

4. Ti evi okhweleya wa sa weecano?

 Mphimelo wa sihuseriwe

1. Osaya ti heeni?
2. ich ti ani sinalapeliwano mwa osaya wa mukhaliho?
3. Wa inama inacharela, ohele X ohoolo wa enama oosaya:
naahe _____ emope _____ namarokolo _____ epuri _____
4. Mahiyanelo ti ani orino nakoso oororomeleya ni nakoso oohiroromeleya?
5. Ti heeni onakhweleya weera wi nikhapeleleke muceche ahu?
6. Ti heeni onaruuha ikokhola sa khala vaate ni maahi a mmikotini?
7. Nthowa xeeni ohinarihiwa ikokhola mmaahini?
8. Wi nikhhaleno epewe omucecheni onakhweleya weera eheeni?
9. Miphiro ti heeni?
10. Miphiro mikavi ohusenryaawe?

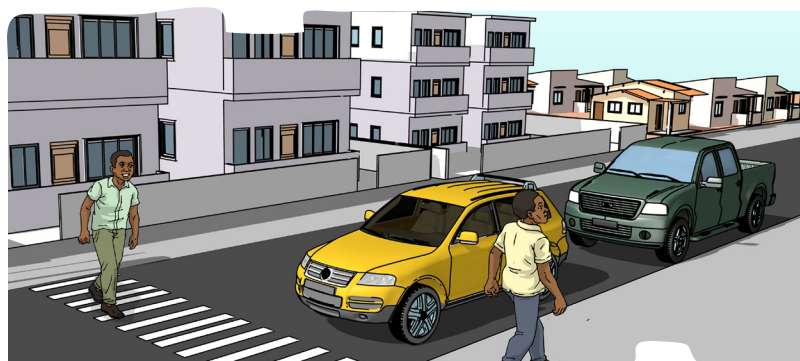
Ohuserye

Makhalelo awiikosoopa muramphani

Makhalelo a wiikosoopa muramphani ari macharelo enooniherya weeca wa achu ni mikukucha muramphani naari muphironi.

Wi olapuwe etila ni ororomeleya onahaala ochara mhakahalelo ala awiikosoopa:

- Owehe wowonowononi ni wonyothoni wi woone waari woororomeleya.
- Olapuwe etila ohichimakaka;
- Olapuwe etila oculi wa ekaaro;
- Waanyiherye woowonowononi ni wonyothoni wa orakamelana wa mikukucha;
- Ohiloceke muselulaari naari ohimuware awurikulare mutilani

Eruku 53: Ovira murampha ni weeca okhipi

Ineneeryo sa mutilani

Mutilani sookhalamo ineneeryo sawaaca inareeherya makhalelo a weeca.

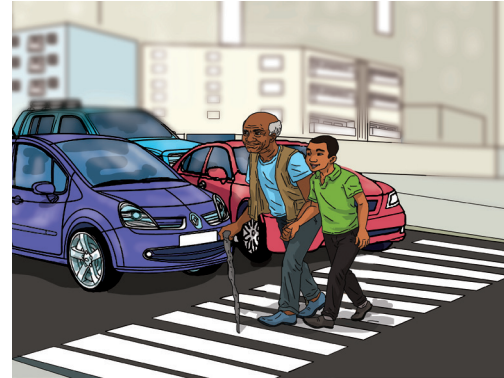
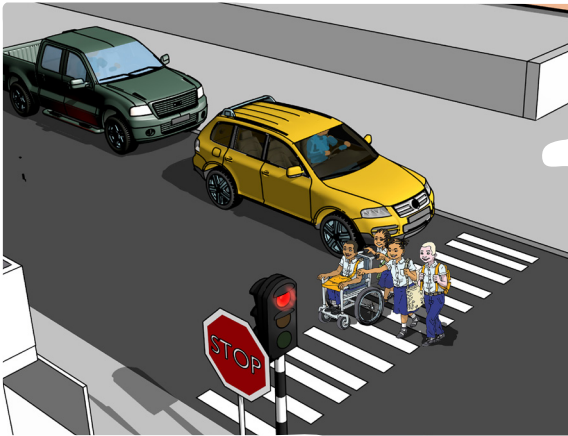
Ineneryo sa mutilani inooniherya weeca wa achu ni mikukucha. Esemaaforo eri eneneryo ya maluuxu enavarerya weeca wa mikukucha ni achu we yeeceke wororomeleya.

Esemaaforo erino mathepa oophilivila, a ncano ni a ntikwa.

Eneneryo yoophilivila enooniherya oruma wa weemela wa mikukucha ni ovira wa achu.

Eneneryo ya ncano enaleeliherya wi eneneryo enamurikunixeya.

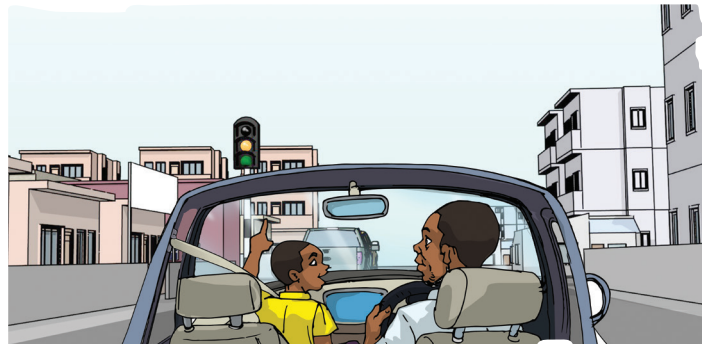
Eneneryo ya ntikwa enaleeliherya ovira wa mikukucha ni weemela wa achu.

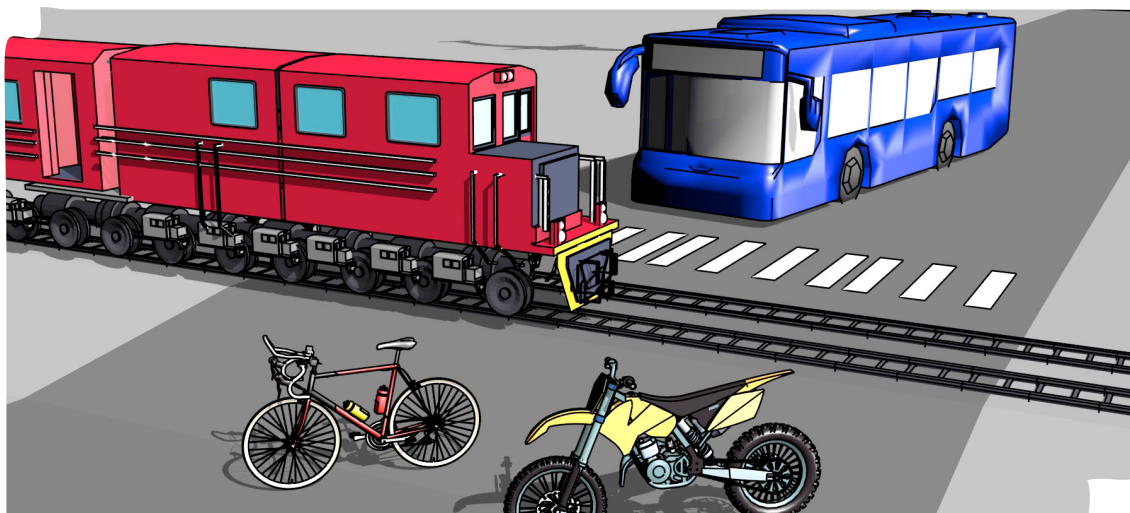
Eruku 54: Anameeca aviraka mu se-maaforu

Epasateera eri eneneryo ya weeca enaleeliherya nipuro noolapuwawo achu.

Epasaxe ya niivele eri eneneryo ya weeca enaleeliherya wi etila ela analapuwawa ni etila ya khampoyi.

Eruku 55: Wiichaneliwa mwa olupha wa ineeneryo sa ovarela

Eruku 56: Ovira wookhwatiiheriwa oohikhapeleliwa

Ovarerye wa husenrye

1. Wakhwanihe mitheere:
2. Makhalelo awiikosoopa mutilani eri _____ enachariha _____ wa achu ni mikukucha _____ naari mutila wa achu.
3. OloceOloce makhalelo mararu awikosoopa mutilani.
4. Ti eheeni esemaaforo?
5. esemaaforo enakhweleya wa heeni?
6. Otakiherye mukaterununi wawo ni wakhwanihe mutheere onacharela:
  - a) Esemaaforo eri eneneryo ya mathepa: _____ yamooce ni _____.
7. Ni miceka ocopyihere sawakhulelana:

Mathepa a esemaaforo	Mutaphulelo aya
Noophilivila	Enaleeliherya wi eneneryo enamurikunixeya.
Na ncano	Enaleliherya oruma wemela wa achu ni ovira wa mikukucha.
Na ntikwa	Enooniherya enaruma wemela wa mikukucha ni ovira wa achu.

Ohuserye

Ichu soolocihanamo

Ichu soolocihana inaaleliherya achu eri vanipuro ohiyani ni oorakamelana. Ichu soolocihana siri iye sintoko exoronaale, raatiyu, televisawu, telefooni, ewarakha ni selulaari.

Eruku 57: Nlapelo na ichu soolocihanamo

Mahiku yaala ach aakhala no makhalelo makina oolocihana sintoko mwa interineeti. Mukhalelo yoola ya olocihana onnanikuxera mwa ochekla ni asinthamwene, waasyasyani ni osuwela achu a mapuro makina. Mwa olapelano interineete onnakhweleya okhalano mikasoopelo sintoko: Ohilaleya sa nleeliheryo ayo sintoko onakhalaawewo, nnuumuru na waaya, ohiivaviha iruku sinalokoherya onakhalaawewo, esikhola ni ikina. Waapakaka onthamwene ni wakhwela okumana ni nthamwene ayo waaleliheryeke asitiithi ayo.

Eruku 58: Ichu soolocihanamo

Ovarerye waahusenrye

1. Oromole miteko soophara osuwenlaawe?
2. Ti evi yookhweleya wa ichu sa olocihanamo?
3. Ichu ti ani inaloceliwaayamo mwa eporovinsiya awo?
4. Nthowa xeeni nnarumihaahu michaka wa ahima?

Koosuwela wi:

- Mukawanyeyo wa achu soohiyana mmakhalelo aya;
- Elapo ahu yookhalano mapuro wa maphacuwo ni makhovelelo;
- Echaa onnanivaha sooreerela sa waaca sinakhweleya okhalano;
- ephareya, mihice sookhalano ihopa wi nilhe;
- Nakoso ti muteko wa okuliha ni okula soophura sa waaca;
- Ichu sa weeciha ni soolocihanamo sinnakhweyiha miikwaha sa achu ni ockhula maroca;
- Ootheene nihaana ottharihela ikanyero ni mananna a wiikosoopa mparapaarani;
- Achu ootheene nikhalelo okasoopelo ni wiiwelela ineneeryo sa muramphani;
- Nipuro noovira wa anameeca ti nipuro nooreerela mwa olupha rampha naari muxewe mmakhalelo oororomeleya.

1. oromole miteko soopuha sinapakiwa mweelaponi mwahu?
2. ti evi yookhweleya wa olima?
3. Ti ivi soolima sookhweleya sa eporovinsiya ayo?
4. Ti woowi onapakiwawo omesa?
5. Onavahiwa nsina ti ani muteko wa ophuwa ehopa ni mukhampa mwa okhwatiiherya?
6. Avikultura ti heeni?
7. Otakiherye mukateerunu ayo ni owale malaka mmitheereni anacharela:
Pekwaariya ti yookhweleya nthowa wi onnanivaha _____ wi nikhaleno _____ ya phaama wi niinuwe yookhweleya mahiku _____.
8. Ti ivi ichu soolapano mwa osaya wa ananmawaani?
9. Mahiyanelo ti ani orino nakoso oororomeleya ni nakoso oohiroromeleya?
10. Ti heeni onakhweleya weera wi nikhapelele onakhaliwamo?
11. Oromole mikukuca oohiyana-hiyana ohsenryaawe.

Mikukuca	Miphiro
Nceeke	Muxewe
Pophoro	Musulu
Mukipici	Mmaahini

12. Otakiherye ekwataraatu mukateerni mwayo ni oco-paanyerye ni muceka mikukuca ni miphiro oophwanelela.
13. Oromole micharelo miraru sa wiikosoopa murampohani?
14. Semaaforu ti heeni?
15. Otakiherye mukateerunu ayo ni owale malaka mmitheereni ni masu anacharela: eneneero, weemela, anameeca; ovira, oweherya.
- a) Eneneeryo ya opilivila onthoonyerya _____ wa _____ ni _____ ovira wa _____.
- b) Eneneeryo ya ntikwa onthoonyerya _____ wa mikipici ni _____ wa anameeca.
16. Ichu sa olocihanamo ti heeni?
17. Oromole miyooniheryo mararu wa wiikosoopa nneeraah okhalano mwa olapela interineeti.
18. Ovahe miyonihero meeli wa okhweleya wa ichu sa olocihanamo

